

Hemse kyrka

Karaktärisering 2023

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 Gotlands
Museum

Dnr: 2019-17

Dnr Visby stift: SS 2019-0010

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.

Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.

Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2026/095633.

© Gotlands Museum

Strandgatan 14

621 56 Visby

© Visby stift

Norra Kyrkogatan 3

621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund.....	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Hemse socken	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	8
Kyrkogårdens huvuddrag	8
Historik.....	11
Nulägesbeskrivning	18
Kyrkobyggnaden.....	40
Kyrkans huvuddrag.....	40
Byggnadshistorik	44
Nulägesbeskrivning	53
Restaureringar	128
Arkeologi	139
Fornlämningar.....	140
Arkeologiska undersökningar.....	140
Värdering	141
Allmänt.....	141
Bruksvärden	143
Kyrkobyggnaden.....	143
Kyrkogården	144
Händelselista Hemse kyrka	146
Lagskydd.....	151
Källor och litteratur.....	153
Otryckta källor.....	153
Tryckta källor.....	153
Kartor	153

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt spår av förändringar som har gjorts och observation av kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv, samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

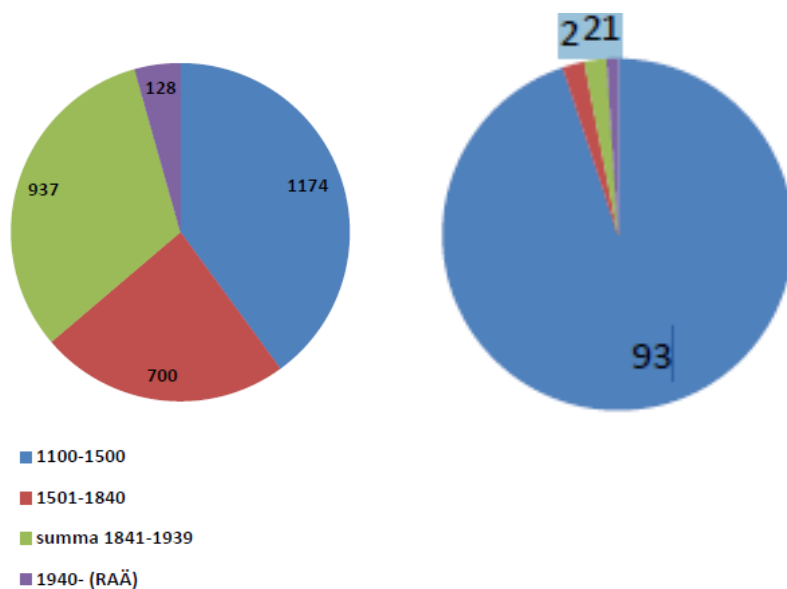
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgs kyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpuppstatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

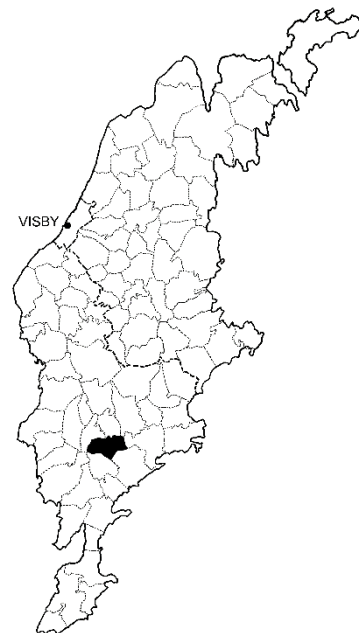
Omgivningar

Hemse socken

Hemse kyrka ingår i Sudrets pastorat. Den är belägen på södra Gotland ca 50 km från Visby. År 2022 var invånarantalet i socknen 1738 personer.

Kyrkomiljön

Hemse kyrka ingår idag i Hemse samhälle, främst till följd av samhällets expansion under 1900-talet. I söder gränsar kyrkogården mot den tidigare skoltomten. En av skolbyggnaderna används nu som församlingshem och pastorsexpedition, den andra, ("Röda skolan") ingår i den närbelägna folkhögskolans byggnadsbestånd. I öster gränsar kyrkogården mot det gamla järnvägsområdet och i norr mot den tidiga bebyggelsen i samhället. Direkt väster om kyrkan går landsvägen mellan Burgsvik och Visby.

Hemse kyrka ligger mitt i samhället. Fotografi från ovan, öster 2022. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

Hemse kyrkogård tillhör Gotlands större kyrkogårdar efter att ha utvidgats vid flera tillfällen. I väster finns en bevarad medeltida stiglucka. Stigluckan i söder uppfördes 1944 efter en medeltida förebild Kyrkogården omges av en trädkrans. Söder och öster om kyrkan är kyrkogården öppen medan den norra och nordvästra delen är mer lummig med större äldre träd. Närmast kyrkan finns flera äldre gravvårdar.

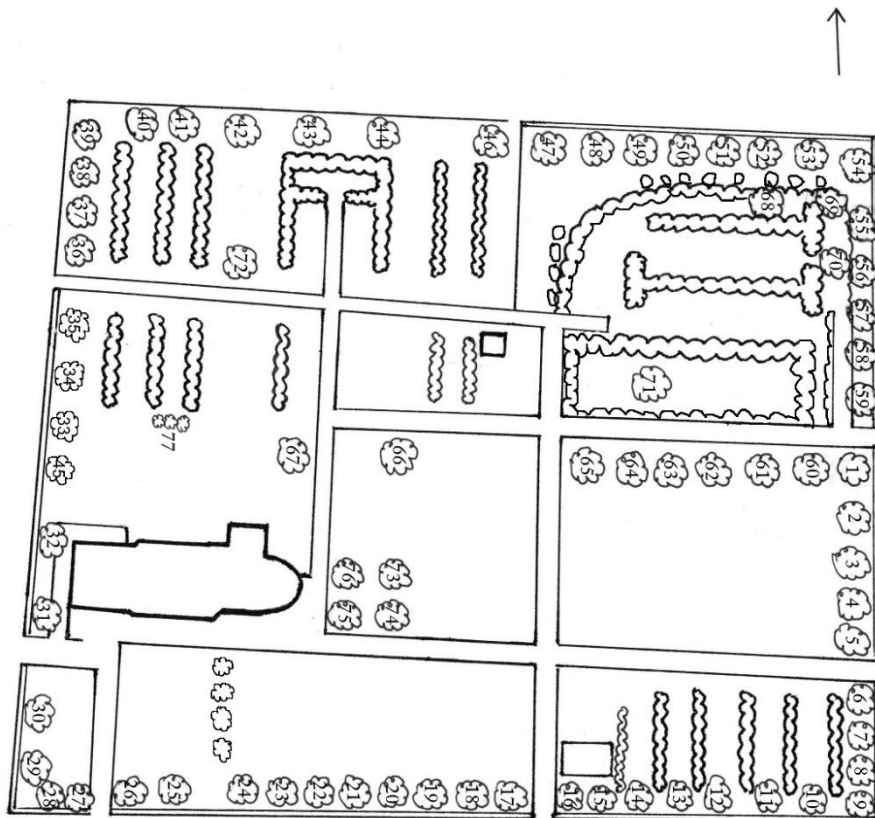
Hemse kyrka och kyrkogård fotograferade från ovan, söder 2022. Foto Pär Malmros, Visby stift.

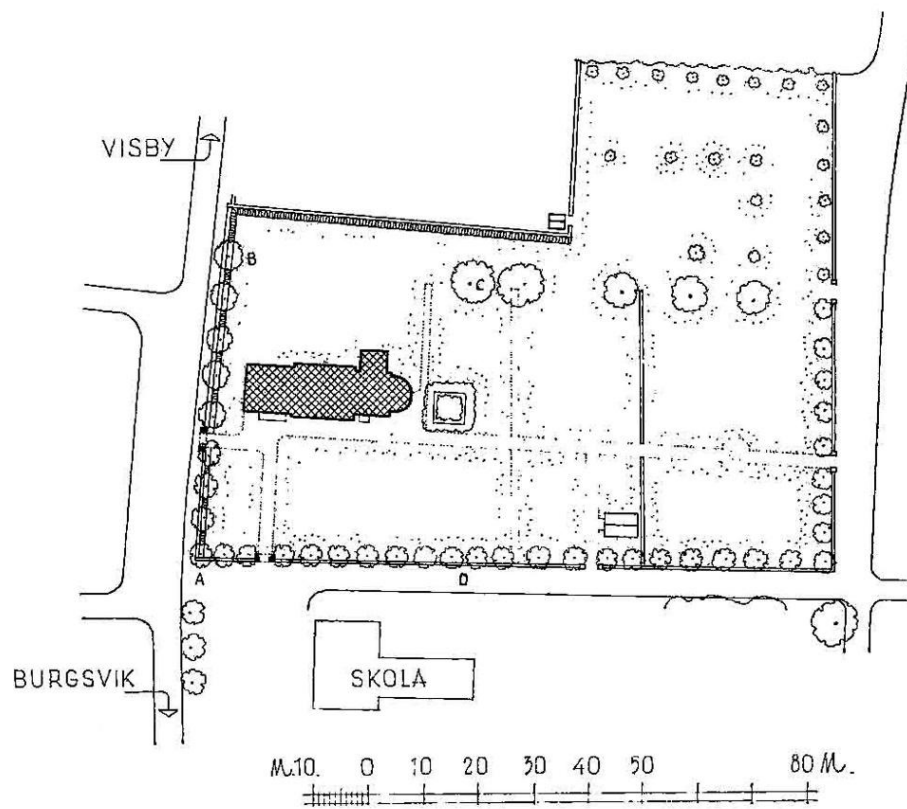
Hemse kyrka och kyrkogård fotograferade från ovan, sydväst 2022. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkogårdens sydöstra del fotograferad från sydost. Foto ES 2023.

Situationsplan
Hemse kyrkogård.
Upprättad 2008,
reviderad 2023,
Gotlands Museum.

Situationsplan över
Hemse kyrka och
kyrkogård. Uppmått
av J. Söderberg 1967.
Ur Sveriges kyrkor
131, Gotland VI:3
(1969).

A hand-drawn map of a village, likely a historical or fictional one. The map features several colored plots and areas:

- Green Plots:**
 - Top left: A large green plot labeled "104." with a small "H" symbol above it.
 - Middle left: A green plot labeled "99" with a small "C" symbol to its right.
 - Bottom left: A green plot labeled "95." with a small "B" symbol to its right.
 - Top right: A green plot labeled "326." with a small "J" symbol above it.
- Orange Plots:**
 - Top center: A vertical strip of orange plots labeled "326", "327", and "328" from top to bottom, each with a small "J" symbol above it.
 - Bottom center: A large orange plot labeled "328" with a small "J" symbol above it.
 - Right side: A large orange plot labeled "326." with a small "J" symbol above it.
 - Far right: A large orange plot labeled "325" with a small "H" symbol above it.
- Other Features:**
 - Buildings:** Two small buildings with red roofs and white walls are located in the center of the map, one above the other.
 - Paths:** A dashed line path runs from the top left towards the center, and another dashed line path runs from the top right towards the center.
 - Numbers:** Various numbers are scattered throughout the map, including "106", "105", "98", "97", "321", "322", "323", "324", "325", "326", "327", "328", "329", "330", "331", "332", "333", "334", "335", "336", "337", "338", "339", "340", "341", "342", "343", "344", "345", "346", "347", "348", "349", "350", "351", "352", "353", "354", "355", "356", "357", "358", "359", "360", "361", "362", "363", "364", "365", "366", "367", "368", "369", "370", "371", "372", "373", "374", "375", "376", "377", "378", "379", "380", "381", "382", "383", "384", "385", "386", "387", "388", "389", "390", "391", "392", "393", "394", "395", "396", "397", "398", "399", "400", "401", "402", "403", "404", "405", "406", "407", "408", "409", "410", "411", "412", "413", "414", "415", "416", "417", "418", "419", "420", "421", "422", "423", "424", "425", "426", "427", "428", "429", "430", "431", "432", "433", "434", "435", "436", "437", "438", "439", "440", "441", "442", "443", "444", "445", "446", "447", "448", "449", "450", "451", "452", "453", "454", "455", "456", "457", "458", "459", "460", "461", "462", "463", "464", "465", "466", "467", "468", "469", "470", "471", "472", "473", "474", "475", "476", "477", "478", "479", "480", "481", "482", "483", "484", "485", "486", "487", "488", "489", "490", "491", "492", "493", "494", "495", "496", "497", "498", "499", "500", "501", "502", "503", "504", "505", "506", "507", "508", "509", "510", "511", "512", "513", "514", "515", "516", "517", "518", "519", "520", "521", "522", "523", "524", "525", "526", "527", "528", "529", "530", "531", "532", "533", "534", "535", "536", "537", "538", "539", "540", "541", "542", "543", "544", "545", "546", "547", "548", "549", "550", "551", "552", "553", "554", "555", "556", "557", "558", "559", "560", "561", "562", "563", "564", "565", "566", "567", "568", "569", "570", "571", "572", "573", "574", "575", "576", "577", "578", "579", "580", "581", "582", "583", "584", "585", "586", "587", "588", "589", "590", "591", "592", "593", "594", "595", "596", "597", "598", "599", "600", "601", "602", "603", "604", "605", "606", "607", "608", "609", "610", "611", "612", "613", "614", "615", "616", "617", "618", "619", "620", "621", "622", "623", "624", "625", "626", "627", "628", "629", "630", "631", "632", "633", "634", "635", "636", "637", "638", "639", "640", "641", "642", "643", "644", "645", "646", "647", "648", "649", "650", "651", "652", "653", "654", "655", "656", "657", "658", "659", "660", "661", "662", "663", "664", "665", "666", "667", "668", "669", "670", "671", "672", "673", "674", "675", "676", "677", "678", "679", "680", "681", "682", "683", "684", "685", "686", "687", "688", "689", "690", "691", "692", "693", "694", "695", "696", "697", "698", "699", "700", "701", "702", "703", "704", "705", "706", "707", "708", "709", "710", "711", "712", "713", "714", "715", "716", "717", "718", "719", "720", "721", "722", "723", "724", "725", "726", "727", "728", "729", "730", "731", "732", "733", "734", "735", "736", "737", "738", "739", "740", "741", "742", "743", "744", "745", "746", "747", "748", "749", "750", "751", "752", "753", "754", "755", "756", "757", "758", "759", "760", "761", "762", "763", "764", "765", "766", "767", "768", "769", "770", "771", "772", "773", "774", "775", "776", "777", "778", "779", "780", "781", "782", "783", "784", "785", "786", "787", "788", "789", "790", "791", "792", "793", "794", "795", "796", "797", "798", "799", "800", "801", "802", "803", "804", "805", "806", "807", "808", "809", "810", "811", "812", "813", "814", "815", "816", "817", "818", "819", "820", "821", "822", "823", "824", "825", "826", "827", "828", "829", "830", "831", "832", "833", "834", "835", "836", "837", "838", "839", "840", "841", "842", "843", "844", "845", "846", "847", "848", "849", "850", "851", "852", "853", "854", "855", "856", "857", "858", "859", "860", "861", "862", "863", "864", "865", "866", "867", "868", "869", "870", "871", "872", "873", "874", "875", "876", "877", "878", "879", "880", "881", "882", "883", "884", "885", "886", "887", "888", "889", "890", "891", "892", "893", "894", "895", "896", "897", "898", "899", "900", "901", "902", "903", "904", "905", "906", "907", "908", "909", "910", "911", "912", "913", "914", "915", "916", "917", "918", "919", "920", "921", "922", "923", "924", "925", "926", "927", "928", "929", "930", "931", "932", "933", "934", "935", "936", "937", "938", "939", "940", "941", "942", "943", "944", "945", "946", "947", "948", "949", "950", "951", "952", "953", "954", "955", "956", "957", "958", "959", "960", "961", "962", "963", "964", "965", "966", "967", "968", "969", "970", "971", "972", "973", "974", "975", "976", "977", "978", "979", "980", "981", "982", "983", "984", "985", "986", "987", "988", "989", "990", "991", "992", "993", "994", "995", "996", "997", "998", "999", "1000".

11

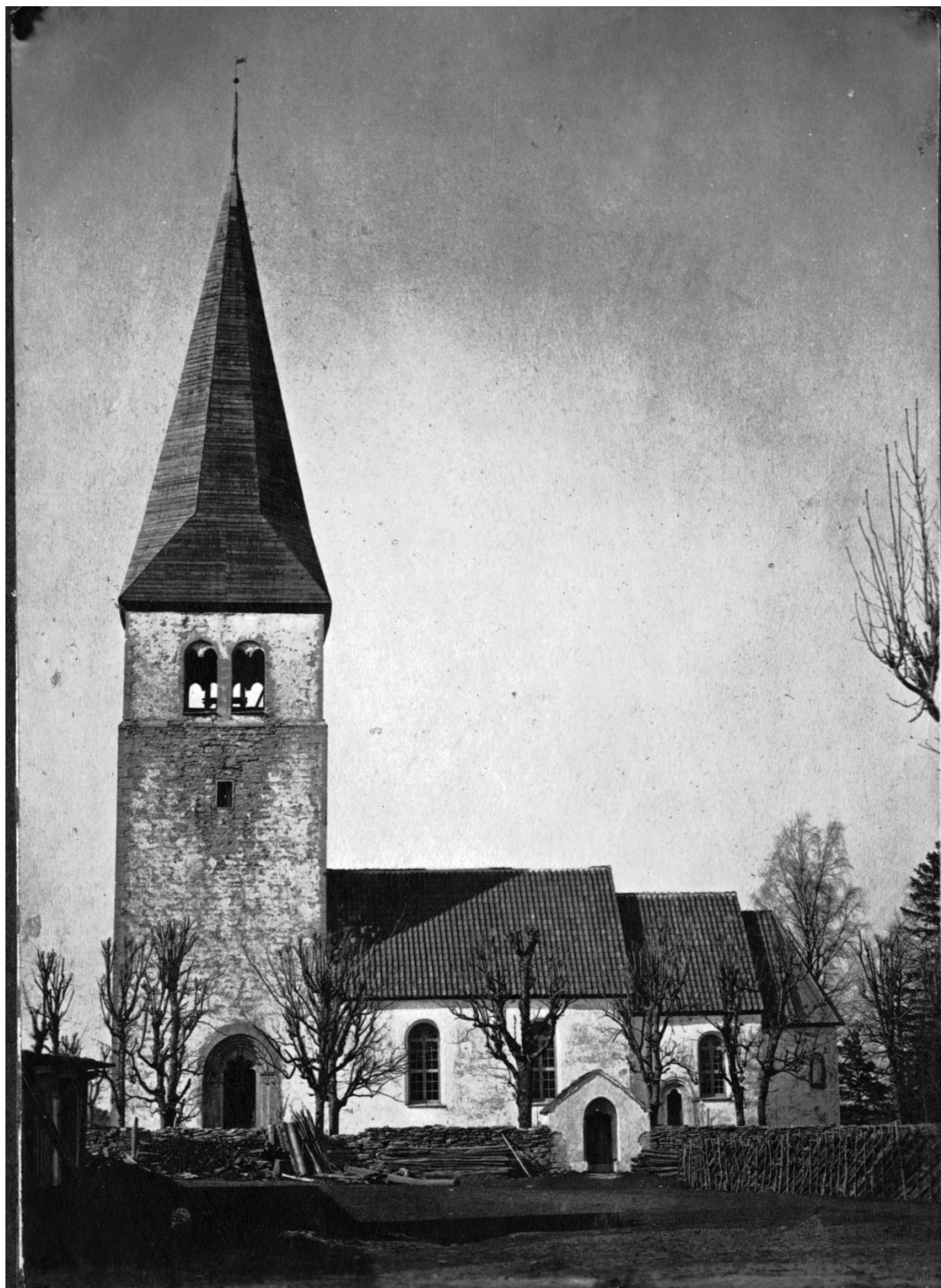
Vid 1700-talets slut fanns en magasinsbyggnad på kyrkogården invid långhusets norra mur. Den ansågs vid visitationen 1887 som vanprydande och revs vid restaureringen 1896-1897.

Från 1880 kringgärdades delar av kyrkogården av ett trästaket. Det ersatte delar av den gamla kyrkogårdsmuren vilken revs ned för att användas vid uppförandet av skolhuset, som ännu finns kvar, söder om kyrkan. Den södra muren togs ned helt, medan de västra, norra och östra murarna togs ned till hälften. Kyrkogården har utvidgats vid flera tillfällen. Fram till början av 1900-talet är det möjligt att den medeltida kyrkogårdens utsträckning fanns kvar. Kyrkogården utvidgades 1905 och 1913 åt öster. Den kvarstående muren bör då ha flyttats eller ersatts av en ny mur. Det är möjligt att den kvarstående muren i väster ersattes av ett järnstaket i smidesjärn vid samma tid. I väster fanns ett järnstaket 1915. Ytterligare en utvidgning skedde 1951 då kyrkogården utvidgades åt norr. Troligen flyttades järnstaketet i väster till den nya utvidgningen åt norr, där det finns kvar idag. I väster uppfördes en ny stenmur. De senaste utvidgningarna skedde 1991 och 1992 åt nordväst.

Den västra stigluckan, kyrkogårdens huvudingång, uppfördes troligen på 1200-talet (Sveriges kyrkor 131, Gotland VI:3 (1969). Den fick sin nuvarande utformning vid en ombyggnad 1854. Den höga spetsbågiga stigluckans höjd sänktes något och bågformen rundades. Möjligen är den ombyggd/restaurerad även 1969. På östra sidan är i kapitälhöjd två huvuden inmurade, på den norra sidan Petrus med nyckel, och på södra sidan troligen Paulus. Här saknas attribut.

Den södra stigluckan uppfördes 1944 efter ritningar av Gunnar Svahnström med medeltida stigluckor som förebild, (se nedan). Något öster om denna fanns en stiglucka fram till 1880 då den revs i samband med murens rivning. Denna stiglucka omändrades 1862 så "att det höga taket och hvalvet borttages och porten muras till samma form och utseende med den åt landsvägen". Brunius (Brunius III, s. 126) ger en beskrivning av den ursprungliga stigluckan: "Å kyrkogårdens södra sidomur ses en genomgång som betäcks med ett tunnhvalv och har en rakspetsig sittnisch i varje insida. Utåt stå poster på tröskel och uppbära en trebladig båge, hvilken siras av tre rosor och två spetsiga klöfverblad. Inåt finns en bred och rundbågig omfattning." Rekonstruktionen som utfördes 1944 följde i stort sett denna beskrivning.

En timsten eller solur, stod uppställd på kyrkogården 1767. Den finns kvar idag och är uppbyggd med ett medeltida knoppkapitel på en sockel av sandsten, 80 cm hög. När denna skulle sättas upp lät man gräva ett hål, söder om kyrkan. Då påträffades grundmurar till "en märklig byggnad". Senare forskning tyder på att detta varit fundamentet till en klockstapel.

Den södra mursträckningen med den äldre stigluckan bevarad. Stigluckan och muren revs 1880 strax efter att bilden tagits. Foto Severin Nilsson 1880. ATA.

Den södra mursträckningen efter 1880. Stigluckan är borttagen och muren har ersatts av ett trästaket. Foto okänt, slutet av 1800-talet. ATA.

Hemse kyrka och kyrkogård med skolhuset till höger, fotograferade från söder. Innanför trästaketet finns en planterad häck. Kyrkogården omges av en trädkrans. Foto Eric Erics 1915. ATA.

Hemse kyrka fotograferad från sydost. Foto Anders Roland 1913. ATA.

Den västra stigluckan fotograferad från väster. Den västra sträckningen har ett järnstaket. I fonden skymtar trästaketet vid den östra sträckningen. Till höger syns en del av gaveln på skolbyggnaden. Foto Eric Erici 1915. ATA.

Den västra stigluckan fotograferad från öster. Den västra sträckningen omgärdas av ett järnstaket. I omfattningen syns två skulpterade huvuden. Till vänster Petrus och till höger, troligen Paulus. Foto Eric Erici 1915. ATA.

Nulägesbeskrivning

Hemse kyrkogård avspeglar samhällets kraftfulla expansion under 1900-talet. Den har under denna tid utvidgats vid fem tillfällen. Därigenom har kyrkogården fått en i det närmaste kvadratisk form.

Kyrkogården omges till största del av 85-100 cm höga kalkstensmurar. Den norra sträckningens östra del utgörs av ett järnstaket, möjligen uppfört under senare delen av 1800-talet. Staketet flyttades hit i samband med utvidgningen 1951. I den västra mursträckningen finns två ingångar. Den södra ingången, vilken är huvudingång, utgörs av en medeltida stiglucka och den norra har en modern järngrind flankerad av fyrkantiga putsade kalkstensstolpar.

Den medeltida stigluckan är uppförd av kalk- och sandsten, och är putsad och vitkalkad. Omfattningen är oputsad och flankeras på östra sidan av två skulpterade huvuden av kalksten vilka kan vara sekundärt infogade. De föreställer möjligen Petrus till vänster och Paulus till höger. Stigluckan täcks av enkupigt lertegel av 1700-tals typ.

I den södra muren finns två ingångar. Den västra utgörs av en rekonstruerad stiglucka från 1944. Stigluckan är byggd av kalksten samt putsad och vitkalkad. Den täcks av ett brant sadeltak belagt med tjärade falar. Omfattningen åt söder har oputsad kalksten. Dess ovandel utgörs av en medeltida ornerad tympanonskiva, sparad från den stiglucka som troligen revs omkring 1880. Stigluckan uppfördes efter ritningar av Gunnar Svahnström. I röstet finns en inskriftsplatta av kalksten med texten ”Återuppförd 1944”. Dörren är av stående tjärade furubräder med smidda gångjärnsbeslag. Invändigt täcks stigluckan av ett tunnvalv och har i murarna två sittnischer. Den östra ingången utgörs av en dubbel grind i smidesjärn flankerad av fyrkantiga putsade stolpar med pyramidformade överliggare.

I östra muren finns två ingångar. Båda ingångarna har putsade stolpar med pyramidformade överliggare. Den södra ingången saknar för närvarande grindar medan den norra ingången har med liknande dubbelgrind som i den södra mursträckningen. I den norra mursträckningen finns en öppning.

Det finns ett gångsystem på hela kyrkogården. Gångarna är till stor del belagda med betongplattor med sjösten. På kyrkogården finns belysningsstolpar av olika typer.

På kyrkogården ligger två byggnader uppförda omkring mitten av 1900-talet. Vid den sydöstra ingången finns en byggnad vilken fungerat som bårhus och begravningskapell. Det används numera som en materialbod. Kapellet uppfördes 1941 efter ritningar av H. Du. Rietz av kalk- och sandsten. Det är putsad och vitkalkat sockeln undantagen. Sadeltaket täcks av lertegel. Ingången i väster har en huggen kalkstensomfattning. Nordost om kyrkan finns även en materialbod utformad som en medeltida stiglucka. Den är uppbyggd av kalkstenflis samt putsad och vitkalkad. Sadeltaket täcks av tjärade falar. Byggnaden uppfördes 1951 efter förslag av Olle Karth.

Kyrkogården är omfattande med häckar och solitära träd, och omgiven av en trädkrans med framför allt lind. Trädkransen består av äldre hamlad lind (nr 1-16, 18-21, 26-28, 35, 37-38, 47-65), yngre friväxande lind (nr 22-25, 36, 39-46), äldre hamlad tysklönn (nr 17) och äldre skogslönn av friväxande karaktär (nr 29-34). På kyrkogården finns många partier med häckar. I den norra delen främst måbär, närmast kyrkan rosor och spirea, och i sydost, buxbom och tok. I den nordöstra delen av kyrkogården finns ett område som avgränsas av en hasselhäck. Här växer

solitära hängbjörkar (nr 68-71) och häckar av måbär avgränsar kvarter. I den östra delen av kyrkogården finns en trädrad av lind vid den väst-östliga gången. Centralt växer en äldre ek (nr 66). Här finns även en grupp om fyra äldre friväxande lindar (nr 73-76), hängbjörk (nr 67), svarttall (nr 72) och tre tujor (nr 77).

Söder om kyrkan finns en timsten av kalk- och sandsten. I kyrkogårdens nordöstra del står ett antal äldre gravhällar under skyddstak. Vid den nordöstra mursträckningen finns ett antal borttagna gravvårdar lutade mot muren.

Kyrkogården visar stor variation av gravvårdstyper vilka speglar de yrkesmän som varit verksamma – främst hantverkare och köpmän. Genom de många utvidgningarna har olika delar av kyrkogården sin speciella karaktär. Närmast öster om kyrkan finns en intressant variation mellan olika former av gravvårdar: Här finns exempel på såväl sandsten och kalksten som svart granit. I nordöstra delen av kyrkogården anlades en minneslund omkring 1980. Gångarna i anslutning till minneslunden är belagda med kalkstensflis.

Hemse kyrka och kyrkogård fotograferade snett från ovan 2022. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Den västra mursträckningen fotograferad från söder.
Foto ES 2023.

Den södra mursträckningen fotograferad från öster.
Foto ES 2023.

Den östra mursträckningen fotograferad från söder.
Foto ES 2023.

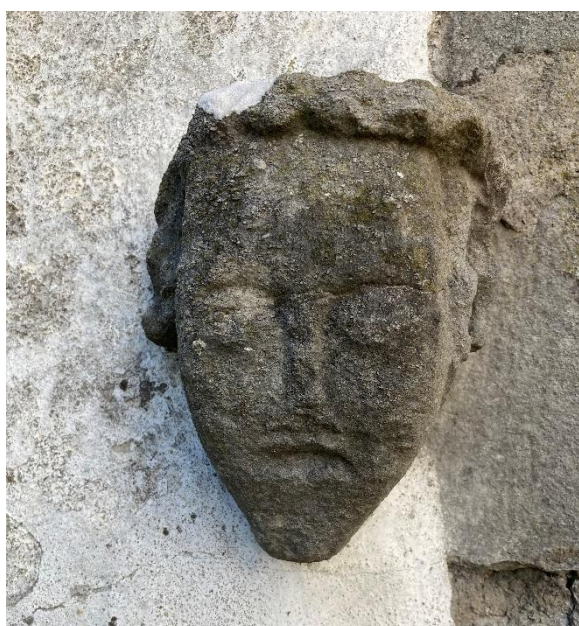
Det norra järnstaketet fotograferad från söder. Flyttat hit vid utvidgningen 1951. Foto ES 2023.

Den västra stigluckan fotograferad från väster. Den dubbla järngrinden fanns före 1915. Foto ES 2023.

Den västra stigluckan fotograferad från öster. Foto ES 2023.

Skulpterade huvud i stigluckans omfattning. Till vänster Petrus och till höger, troligen Paulus. Foto ES 2023.

Den södra stigluckan fotograferad från söder. Foto ES 2023.

Till vänster, rosor i tympanonfältet. En träplanka är monterad framför som skydd för att inte slå i huvudet i den låga ingången. Till höger en inskriftsplatta av kalksten med året 1944 då stigluckan uppfördes.

Den södra stigluckan fotograferad från norr. Foto ES 2023.

Ingång i den norra delen av den västra mursträckningen. En enkel järngrind med murade fyrkantiga stolpar. Foto ES 2023.

Ingång i sydost. En dubbel järngrind med murade stolpar med pyramidformade överliggare. Foto ES 2023.

Ingång i öster. Idag saknas järngrindar. Murade stolpar med pyramidformade överliggare. Foto ES 2023.

Ingång i nordost. En dubbel järngrind i samma utformning som järngrinden i sydost. Grinden flankeras av murade stolpar. Foto ES 2023.

Gång med betongplattor söder om kyrkan. Foto ES 2023.

Gång med betongplattor längs med södra långhuset. Foto ES 2023.

Gång med betongplattor öster om kyrkan, i det utvidgade området. Foto ES 2023.

Gång med betongplattor nordost om kyrkan, i det utvidgade området. Foto ES 2023.

Materialbod utformat som en medeltida stiglucka sydost om kyrkan. Uppfört 1951 efter ritningar av Olle Karth. Foto ES 2023.

Tidigare begravningskapell, nu materialbod nordost om kyrkan. Uppfört efter ritningar av H. Du Rietz 1941. Foto ES 2023.

Timvisare från 1700-talet i sand- och kalksten, söder om kyrkan. Den övre delen av timvisaren är troligen ett kapital. Foto ES 2023.

Kyrkogården söder om kyrkan. Foto från väster, ES 2023.

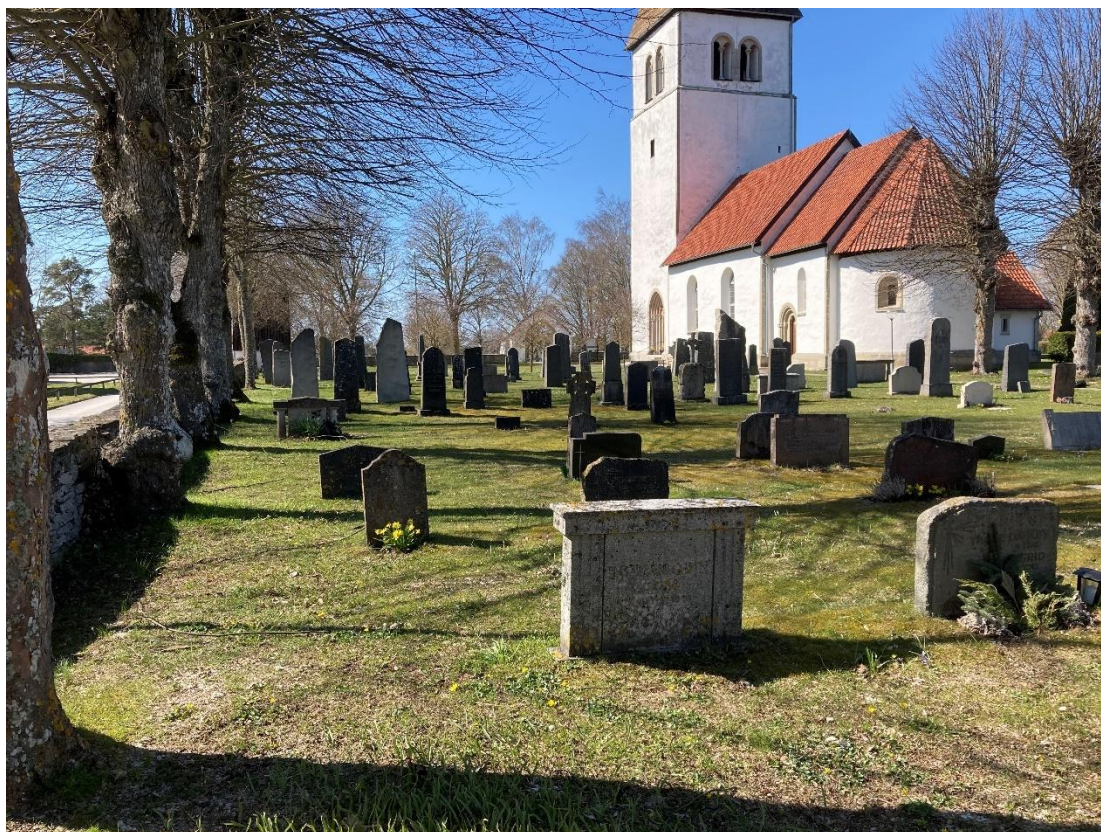
Kyrkogården väster om kyrkan fotograferad från norr. Foto ES 2023.

Kyrkogården norr om kyrkan fotograferad från väster. Foto ES 2023.

Kyrkogården öster om kyrkan fotograferad från söder Foto ES 2023.

Den sydöstra äldre delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2023.

Den sydöstra yngre delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2023.

Den yngre östra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Närmast står ett träkors. Foto ES 2023.

Äldre gravhällar under skyddstak i den nordöstra delen av kyrkogården. Foto ES 2023.

Vid den nordöstra mursträckningen står ett antal borttagna gravvårdar lutade. Foto ES 2023.

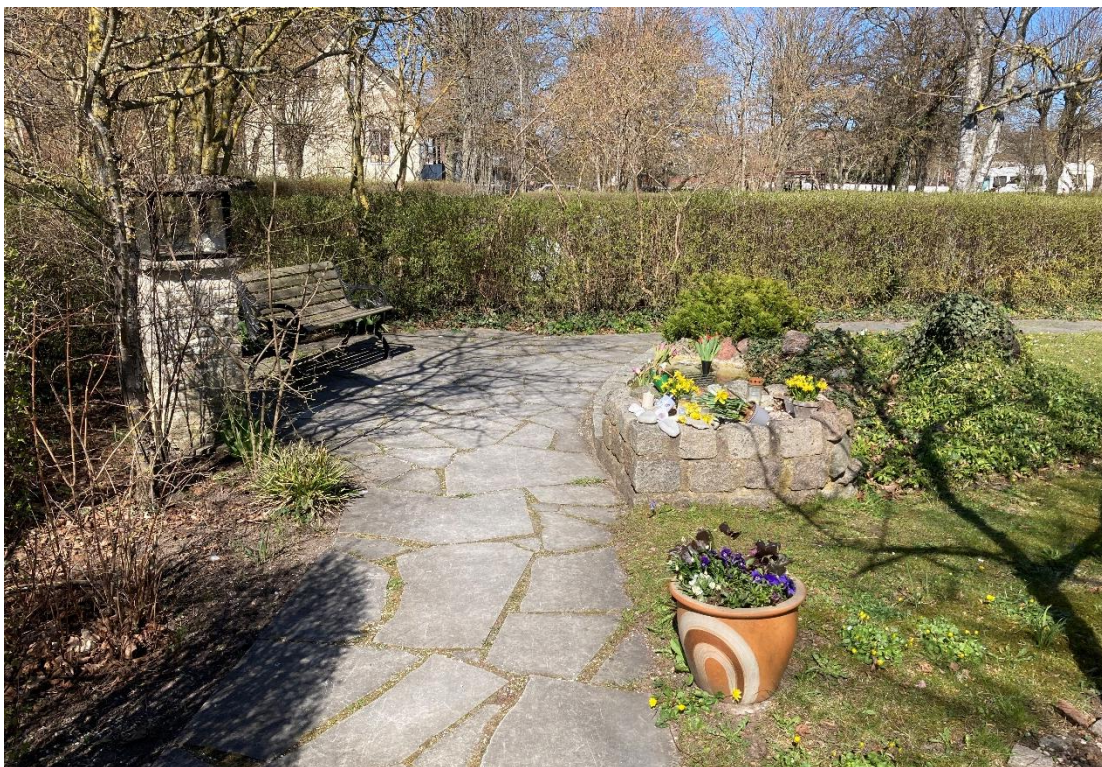
Den nordöstra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2023.

Den nordöstra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2023.

Minneslund tillkommen på 1980-talet i den nordöstra delen av kyrkogården. Foto ES 2023.

Minneslund i den nordöstra delen av kyrkogården. Foto ES 2023.

I den norra och nordöstra delen av den yngre kyrkogården finns planterade häckar mellan rader av gravar. Foto ES 2023.

Nordost om kyrkan finns en viloplats omgiven av en tujahäck. Foto ES 2023.

I den norra delen av den yngre kyrkogården finns planterade häckar mellan rader av gravar. Foto ES 2023.

Området nordväst om kyrkan saknar idag synliga gravar men är förberett för gravsättningar. Foto ES 2023.

Exempel på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Gravvård omgiven av pelare i råhuggen kalksten och stenram från 1921-1922. Pelarna förenas av en järnkätting. Marken är belagd med kalksten. Tidstypisk, påkostad grav för att hugfästa minnet av en ledande familj i Hemse samhälle – familjen Wittberg. Utpekad som kulturhistorisk värdefull gravvård genom sin utformning och personhistoria. Foto ES 2023.

Gravvård i råhuggen rödaktig kalksten från omkring 1915. Tidstypisk. Utpekad som kulturhistorisk värdefull gravvård genom sin utformning. Foto ES 2023.

Gravvård i sandsten i form av ett kors och inskriptionsplatta i marmor. Från 1892. Mycket tidstypisk. Utpekad som kulturhistorisk värdefull gravvård genom sin utformning. Foto ES 2023.

Gravvård i råhuggen kalksten från omkring 1915. Tidstypisk. Utpekad som kulturhistorisk värdefull gravvård genom sin utformning. Foto ES 2023.

Gravvård i sandsten från omkring 1885. Ovanlig utformning men kan påträffas på en del kyrkogårdar. Utpekad som kulturhistorisk värdefull gravvård genom sin utformning. Foto ES 2023.

Obelisk i svartgranit på tre socklar från tidigt 1900-tal. Mycket tidstypisk till material och utformning. Personhistoriskt intressant med yrkestitel som visar på familjens status. Utpekad som kulturhistorisk värdefull gravvård. Foto ES 2023.

Gravvård i granit vilken ersatt en tidigare gravvård i granit upptagen i gravvårdsinventeringen 1996. Målaren Johan G omtalas som ”körkmålar Gardelin från Hemse”. Utpekad som kulturhistorisk värdefull gravvård genom sin personhistoria. Foto ES 2023.

Liggande gravvård i kalksten från 1951. Ovanlig utformning som visar på 1950-talets variationsrikedom i utformningen av gravvårdar. Utpekad som kulturhistorisk värdefull gravvård genom sin utformning. Foto ES 2023.

Järnkors utformat som ett ringkors från 1952. Utpekad som kulturhistorisk värdefull gravvård. Foto ES 2023.

Bildsten daterad till 500-700.e. Kr Foto ES 2023.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

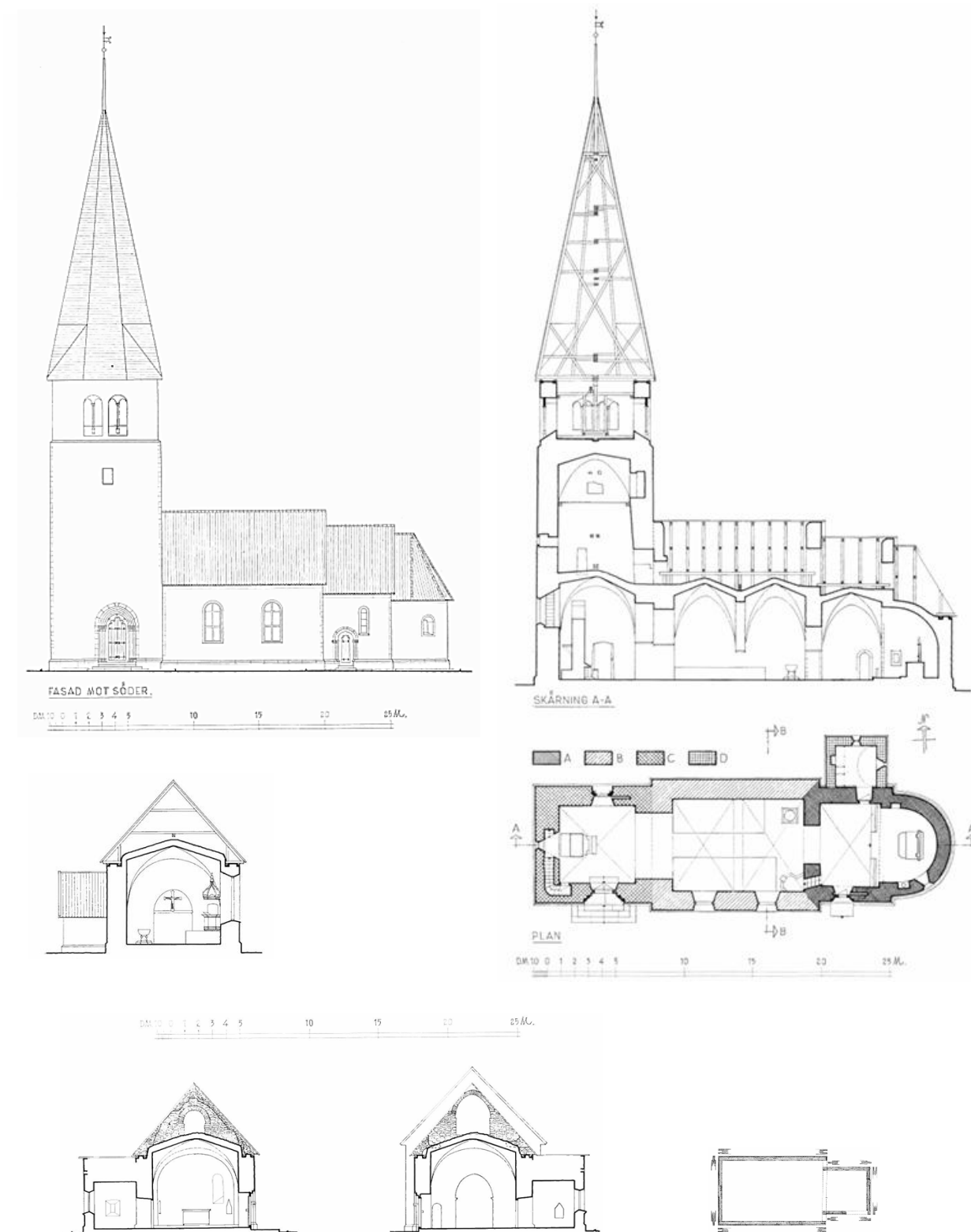
Hemse kyrka har en ovanligt distinkt uppdelning mellan kyrkans låga långhus, kor och absid från troligen 1200-talets början och det något yngre resliga tornet med sin tornhuv, som kragar ut på ett för kyrkan karaktäristiskt sätt ovanligt långt utanför tornmurarna. Byggnaden utgör en ovanligt samlad romansk anläggning, som en av öns absidkyrkor, präglad av rundbågiga öppningar och låga yttertak, vilket kan sägas framlyfta den romanska karaktären. Samtidigt är enheten inte så stark som det framgår. Yttertakens vinkel är sänkta på 1800-talet och var således brantare. Fönstren är, utom absidfönstret som är ursprungligt, förstörade under 1800-talet och kan således även ses som inslag av 1800-talets nyklassicism. Tornets ljudgluggar ansluter till den romanska karaktären, men tornet förefaller ha tillkommit så pass sent att gotiken egentligen hade slagit igenom och stildraget medvetet kan ha anpassats till byggnaden i övrigt. Kyrkan är en av de nordligaste på Gotland av de kyrkor vars byggnadsmaterial är sandsten, medan tornet är byggt i kalksten. Kyrkan är dock kanske mest känd för att i sitt golv ha bevarat den i Sverige mest omfattande sviten av delar till en tidigmedeltida stavkyrka, Hemse stavkyrka. Därtill berömt är också triumfkrucifixet från 1100-talets slut, som är mycket välbevarat, även till den ursprungliga färgsättningen. Kyrkan var även den första på Gotland där man systematiskt frilade och konserverade de medeltida kalkmålningarna som en viktig del av den 1896 genomförda restaureringen.

Exteriör från sydöst. Foto JL 2023.

Drönbild från sydväst. Foto Pär Malmros 2022, Visby stift.

Fasad mot söder, längdsektion mot norr, tvärsektion av långhuset mot öster, plan, tvärsektion av kor med sakristia mot öster och väster. Uppmätningar av John Söderberg 1943 och 1967. Efter Sveriges Kyrkor 131, Gotland VI:3 (1969). Nedan till höger stavkyrkans plan (se nästa sida) avbildad i samma skala som planritningen ovan. Byggnadsperioder A-B, absidkor och långhus: 1200-talets början, troligen med början från öster medan stavkyrkan stod kvar; C, tornet: 1200-talets mitt eller senare del; D, sakristian: 1896.

Byggnadshistorik

Hemse kyrka är en av de få kyrkor där det finns belägg för att den nuvarande murade kyrkan har haft en föregångare av trä, något som på olika grunder har antagits gällt generellt för de tidiga kyrkorna på Gotland, även där varken delar eller spår i marken lämnats av en sådan. Några sådana spår har inte påträffats i Hemse och tanken har nämnts att delarna kan ha övertagits från en annan kyrka, till exempel Silte, där grunden till ett långhus påträffats, men inga delar av väggmaterialet. En motivering skulle kunna vara att trägolv kan antas vara en yngre företeelse än den nuvarande stenkyrkan. Emellertid överensstämmer planen i Hemse relativt bra med stavkyrkan, vilket talar för att den har stått på samma plats. Ett intressant samband finns mellan den skevhet i planen som stavkyrkan uppvisar och den skeva vinkeln i hur absiden ansluter till koret i stenkyrkan. Det skulle i så fall tala för att grunden till absiden och koret lades ut kring stavkyrkans långhus och kor och att stavkyrkans altare stod på samma plats som det nuvarande altaret.

De bevarade delarna av stavkyrkan påträffades av byggmästaren Nils Pettersson som golvtilljor 1896, när ett äldre trägolv i kyrkan skulle läggas om. De undersöktes av Emil Eckhoff, som såg till att de kom till Statens Historiska Museum och som publicerade slutsatserna i verket Svenska stavkyrkor (1914-1916). En rekonstruktion av huvuddelen av långhuset infogades som en framträdande del av Romanska hallen när Historiska museets nybyggnad i Stockholm öppnades 1941 och ett halvsekel framåt, men är numera minskad till kyrkans huvudfasad, medan delar även ingår i basutställningen på Gotlands Museum.

Syllar och bevarade väggplankor visar att stavkyrkan bestod av ett kvadratisk, rakt avslutat kor och ett högre och bredare långhus. Den enda ingången var rakt i väster, vilket skiljer sig från den under medeltiden annars vanliga placeringen av huvudingång på kyrkornas södra sida. Inga rester finns av fönster, vilka därför kan antas ha varit små och få till antalet. Inte heller finns rester av sådana detaljer som kan visa hur hörnen, taket eller gavarna var konstruerade. Kyrkan hade syllar och från dessa reste sig det stående virket, stavarna, som var förenade av långsmala trästycken, fjädrar, infällda i skåror, och som var och en hade en karaktäristiskt utåtbuktande konvex form, dekorerad med cirklar och utskurna flikar för att ge en uppåt rektangulär form. Varje bräda har också en bred skåra mitt på, tillkommen när de sekundärt bearbetades till golvtilljor.

Emil Eckhoff och Olof Sörling gjorde 1913 en många gånger reproducerad perspektivisk rekonstruktionsbild, med fritt rekonstruerade hörnstolpar i anslutning till norska stavkyrkor och där taket hypotetiskt utformats med det bevarade tidigmedeltida taklaget i Garde kyrka som förebild för takets utformning, vilken har bidragit till bilden av hur en svensk stavkyrka har sett ut. Det går även att inom 1900-talets svenska träarkitektur se hur motiv från de konvexa stavarna från Hemse stavkyrka inspirerat arkitekter på olika sätt.

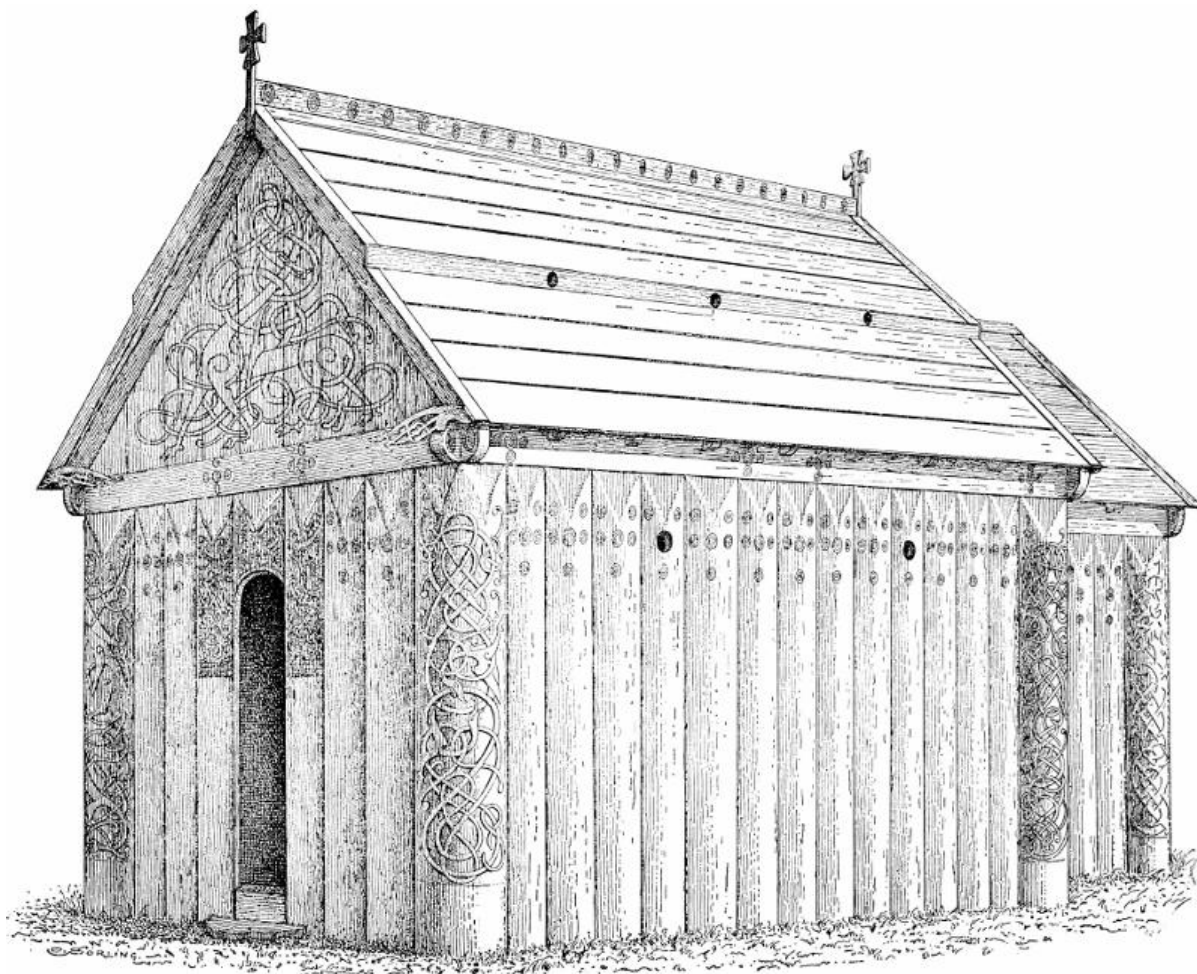
Stavkyrkan har utifrån den bevarade ornamentiken och konstruktionens utformning daterats till en tillkomst efter 1100 (SvK 131, Go VI:3, 1969, s. 191), medan Eckhoff och annan äldre litteratur har velat datera den till 1000-talet. En dendrokronologisk undersökning (Bråthen 1995 och 1998) fann inget virke som behållit den yttersta årsringen, men kunde utifrån tagna prov visa att virket bör vara nedtaget under en period från 1105 och några årtionden framåt. Stavkyrkan bör alltså ha uppförts under 1100-talets första fjärdedel, vilket stämmer med dateringen utifrån stil och konstruktion.

I början av 1200-talet ersattes stavkyrkan av den nuvarande stenkyrkans absidkor och långhus, anlagda i ett sammanhang och murade i sandsten. Troligen färdigställdes absidkoret och lades under tak innan långhuset fullbordades. Grunden lades kring stavkyrkan som revs under arbetets gång, troligen när korpartiet började bli färdigt att användas som kyrkorum. Bygget fortsatte med långhuset och när det stod under tak och golv skulle läggas användes delarna från stavkyrkan till golvet, som sannolikt härrör från långhusets byggnadstid och inte är ett senare tillägg. Kvar från denna tid finns, förutom murarna, korportalen och norra tornportalen, som sannolikt utgjorde långhusets sydportal samt absidens fönster. Absidens fönster har en märklig asymmetrisk placering, med motsvarigheter i några andra gotländska kyrkor, vars uppgift troligen har varit att ge mer ljus åt altarbordet än vad ett fönster rakt i öster hade kunnat ge. På långhusets södra fasad syns spår efter var portalen suttit. Triumfbågen hör till det fåtal som har kvar sin ursprungliga bredd, men krönet synes vara ommurat. Förutom att det har en antydning till spetsbåge förefaller bågens nedersta stenar vara slätare huggna än de övre, vilka sannolikt varit tänkta att vara putsade. Sprickbildningar över bågen, synliga både i dag och på äldre foton, talar för att sättningar gjorde att bågen behövde muras om. Kalkmålningarna visar att reparationen skett senast vid 1400-talets mitt.

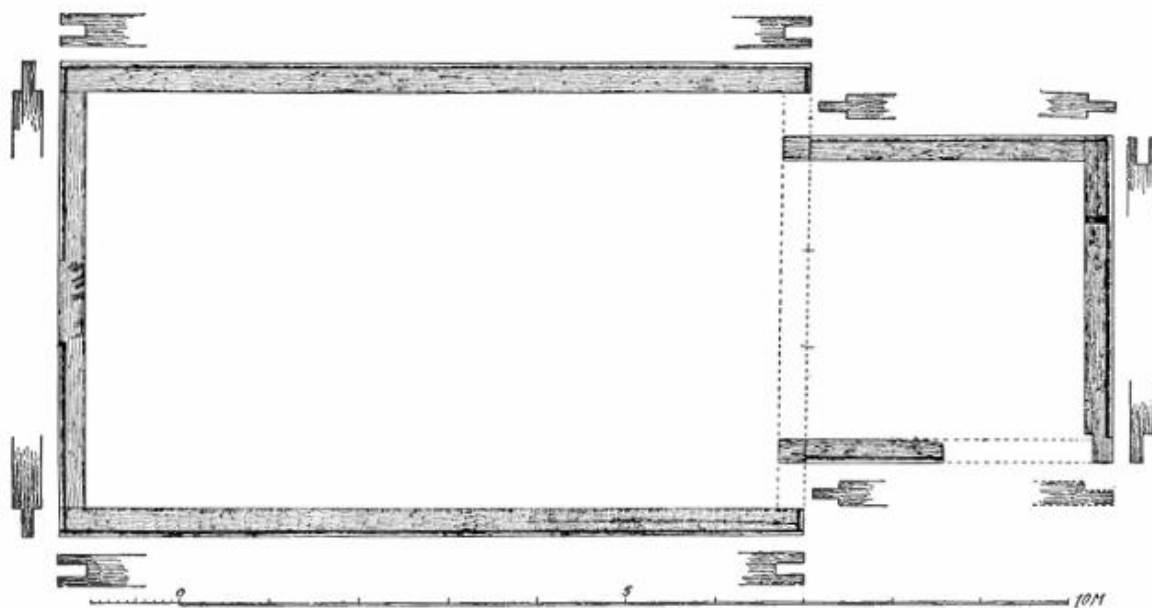
Valven över koret och långhuset är till formen något yngre än murarna. Sveriges Kyrkor antar att de tillkommit vid en inre ombyggnad omkring 1300, som ersättning för tidigare innertak av trä, medan Jan Utas i *Om gotländska valv* (1971) visat att typen förekom vid 1200-talets förra hälft och mitt. Valvslagningen behöver alltså inte ha varit en senare förändring utan något som var förberett redan vid byggnadstiden men dragit ut på tiden. I väster fanns en förberedd tornbåge. Den nuvarande dubbla tornbågen visar att den fanns när tornet byggdes. Anfangslisterna på norra och södra sidan är iskarvade åt väster motsvarande det som sannolikt utgjorde bågens igensättning innan tornet tillkom. Tornet byggdes under 1200-talets andra hälft. Ljudgluggarnas yttre bågar är romanskt rundbågiga, medan de inre bågar i ljudgluggarna och västfönstret uppvisar svagt spetsbågig form. Tydligast gotisk karaktär visar södra tornportalen. Dess omfattning torde härröra från 1200-talets slut. Möjligen kan den ha föregåtts av att nuvarande nordportalen suttit på tornets södra sida under en period efter att den flyttades från långhuset. Att denna skulle ha flyttats två gånger framstår dock som mindre troligt. Mer sannolikt är att Nordportalens omfattning flyttades dit från långhuset vid tornets tillkomst och att tornets södra portal utgjorde ett enkelt provisorium i väntan på att den nuvarande portalen färdigställdes. Det talar för att inte heller södra tornportalen tillkommit som en senare utförd förändring utan att sedan länge planerade delar fullföljdes.

Efter reformationen skedde vissa förändringar. En teckning av Johannes Pihl omkring 1730 i Jöran Wallins *Analecta Gothlandensia Walliniana*, visar hur långhusets två fönster utgörs av ett litet rundbågigt fönster i väster, troligen ursprungligt, medan det östra långhusfönstret är rektangulärt och troligen erhållit sin form under 1600-talet eller 1700-talets början. Fönstrens nuvarande utformning i långhuset härrör från 1850-talet, troligen 1854. Då förstörades även korets södra fönster till samma form och storlek. Även på korets norra sida fanns, enligt Brunius, *Gotlands konsthistoria* (1864-1866) ett fyrkantigt fönster, vilket torde varit på dess östra del, där kalkmålningar inte har bevarats. Pihls teckning antyder också att taken sträckte sig högre upp på långhusets östra gavel. Spår på tornets östgavel ger också en antydning om takens tidigare högre resning. Sänkningen, som även innebar ombyggnad av delar av gavelröstena, skedde troligen i samband med att taken täcktes av tegel i stället för faltak som tidigare. Teglet ersattes 1886 av spåntak, vilka i sin tur belades med tegeltak 1938 med de gamla spåntaken som undertak.

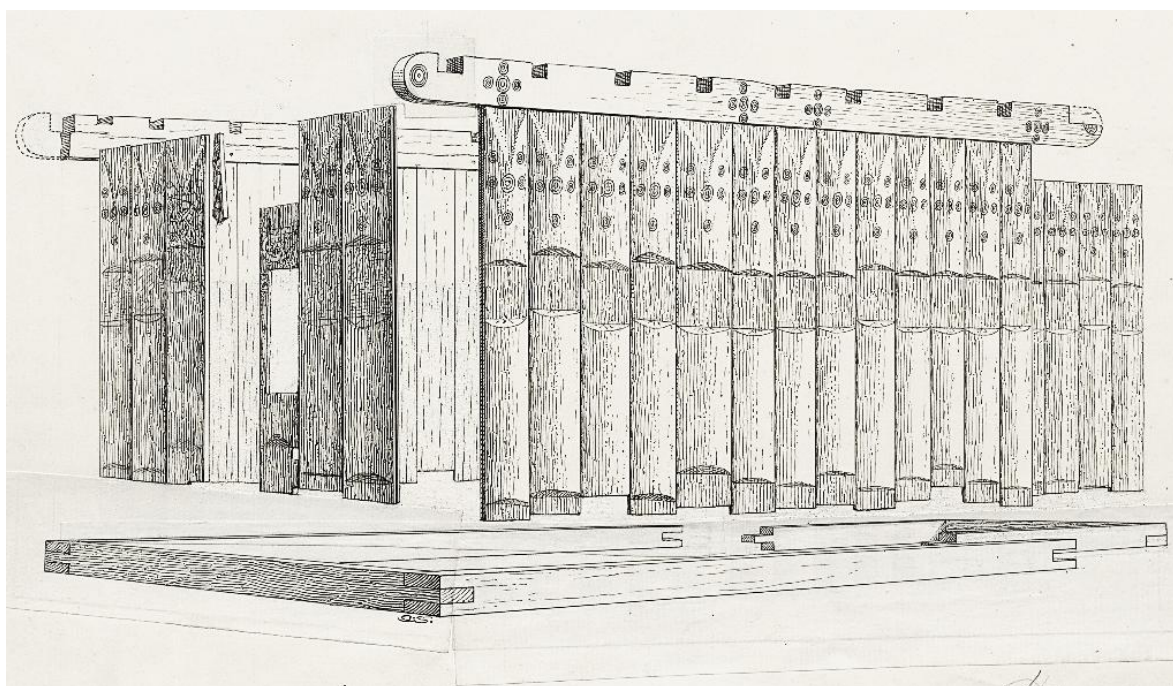
En märkbar förändring även av exteriören gjordes vid den stora restaureringen 1896. Då tillkom den murade sakristian på korets norra sida – diskuterad sedan 1790-talet – och nu, eller några år senare, även en skorsten över taken. Nils Pettersson, som tog fram restaureringsunderlaget hade i sitt förslag, utöver sakristia med mera, även att yttertaken skulle höjas till äldre vinkeln och att de stora fönstren från 1850-talet skulle minskas och försees med huggen omfattning. Ingetdera, utöver sakristian, kom till utförande. I samband med en omfattande ny restaurering gjordes korfönstret 1960 mindre, troligen för att bättre harmoniera med korportalen. Då, eller tidigare (efter byte till nytt värmesystem 1932) revs skorstenen.

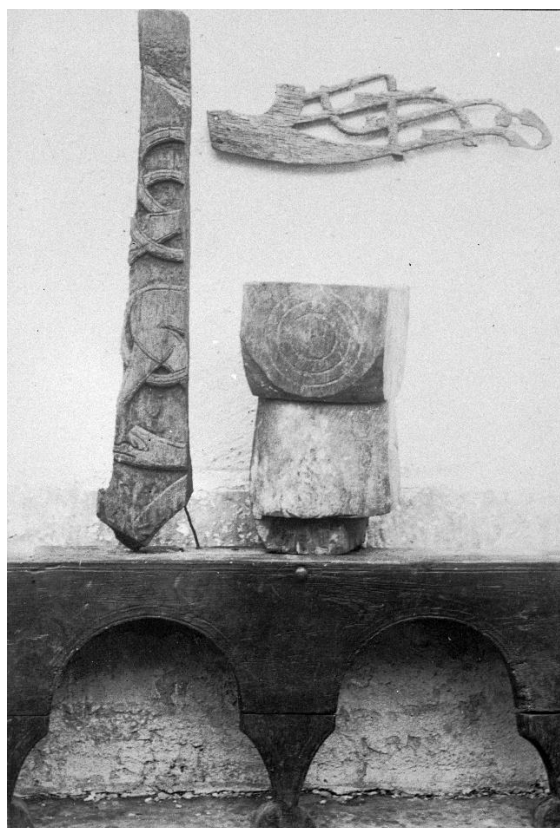
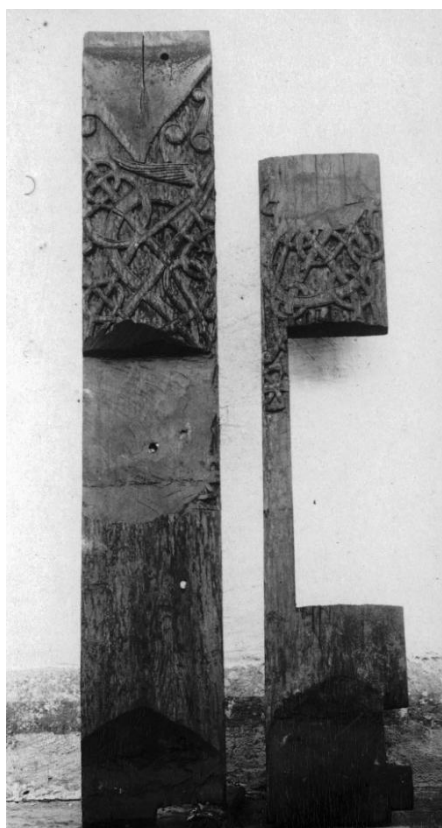
Rekonstruktion av stavkyrkan utifrån påträffade delar. Hörnstolparna en fri och hypotetisk rekonstruktion, liksom takets utformning och gavelröstets dekor. Teckning av Olof Sörling, troligen efter anvisningar av Emil Eckhoff. Efter Sveriges Kyrkor 131, Gotland VI:3 (1969).

Stavkyrkans syllar hoplagda i rekonstruktion av byggnadens plan. Ritning troligen av Olof Sörling efter anvisningar av Emil Eckhoff. Efter Sveriges Kyrkor 131, Gotland VI:3 (1969).

Stavkyrkans bevarade delar i rekonstruerad placering. Teckning av Olof Sörling, troligen efter anvisning av Emil Eckhoff. ATA, handteckningssamlingen.

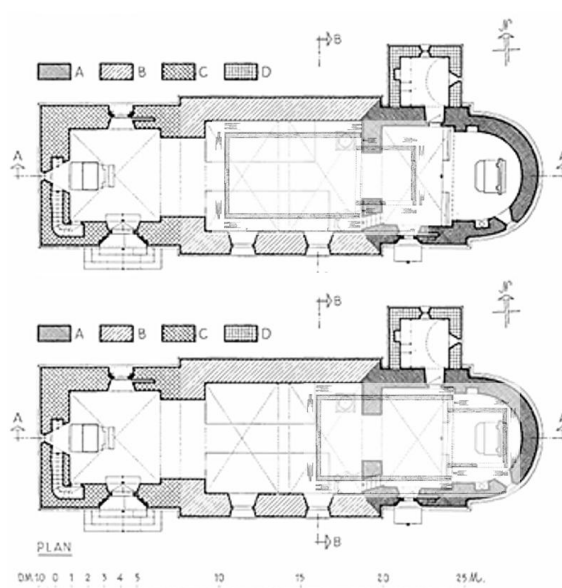
Delar av stavkyrkan medan de ännu var kvar i kyrkan. Foto Olivia Wittberg 1896, ATA. Bänken i högra bilden möjligen en av de bänkar (troligen tidigare väggbänkar) som antogs ha tillhört stavkyrkan men sedan förkommit.

Delar av stavkyrkan uppställda i Stockholm för fotodokumentation. Foto Harald Faith-Ell 1925, ATA. Till höger tidig museal uppställning av stavkyrkodeklarna, inramande madonnabild från Appuna i Östergötland. Äldre foto i ATA.

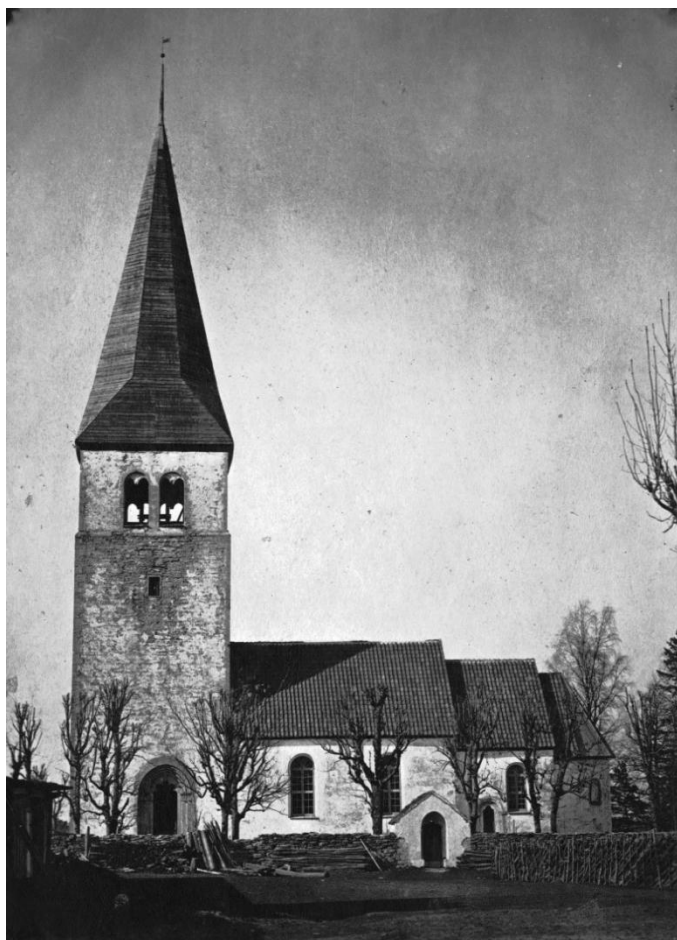
Delar av Hemse stavkyrka, utställda i Romanska hallen på Historiska Museet i Stockholm. Foto JL 2025 respektive, i tidigare uppställning, Sören Hallgren 1963, ATA.

Delar från stavkyrkan utställda på var sida om portaldelar från Guldrupe kyrka på Fornsalen, Gotlands Museum. Foto JL 2025. Till höger hypotetisk placering av stavkyrkan i förhållande till nuvarande kyrkan utifrån att stenkyrkans grund, så som förefaller ha varit brukligt, anlagts runt den äldre kyrkan. Ovan om det murade koret ersatte träkyrkans kor, så som skedde i Silte kyrka enligt påträffad grund, samt analogt med det vanligaste sättet för Gotlandskyrkornas schema för tillbyggnad. Stavkyrkans skevhet i långhusets östra vägg överensstämmer dock inte med triumfbågsmuren. Nedan placering med ledning av att stavkyrkans skevhet motsvarar den med samma skeva vinkel grundlagda tribunbågen. Koret rymms då inom absidens resta murar och altaret har samma placering i stenkyrkan som i stavkyrkan. Montage JL 2026.

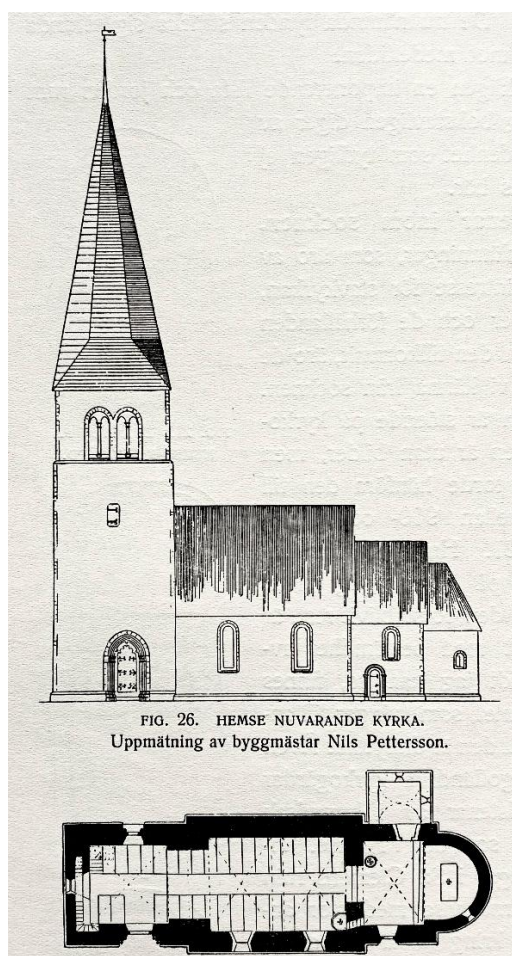
Kyrkan från söder omkring 1730, teckning, troligen av Johannes Pihl, i *Analecta Gothlandensia Walliniana*, Kungl. Biblioteket, Handskrifter Acc. 1989/47:1. Till höger kyrkan från sydöst. Teckning av Per Arvid Säve 1864, efter *Sveriges Kyrkor* 131, Gotland VI:3 (1969).

Exteriör från söder före 1880, då södra stigluckan och kyrkogårdsmuren revs. Foto i ATA. Till höger målning av Johan Gardelin, troligen vid 1800-talets slut och till synes baserad på fotografiet, nu i Gotlands Museum. Foto Gotlands Museum (Digitalt Museum).

Exteriör från söder omkring 1890. Taken har 1886 bytts mot spån. Mellan bilderna har fasaderna putsats. Foto Olivia Wittberg, Gotlands Museums arkiv, respektive Severin Nilsson, ATA.

Restaureringsförslag av Nils Pettersson 1896. Efter Ekhoﬀ, Svenska stavkyrkor 1914-1916. Ritningen visar hur taken skulle höjas till sin äldre vinkel, fönstren skulle minskas och få huggna omfattningar samt sakristia byggas. Till höger exteriör från sydöst efter restaureringen 1896. Av ändringarna genomfördes endast sakristian, men även skorsten tillkom för en kamin. Foto Anders Roland 1913, ATA.

Exteriör från söder och sydöst. Foto Einar Erics 1915 respektive Berit Wallenberg 1928, ATA.

Exteriör från sydöst exteriör från sydöst efter att tegel lagts på taken 1938 samt skorstenen rivits och korfönstret minskats 1962-1963. Foto Sören Hallgren 1967, efter Sveriges Kyrkor 131, Gotland VI:3 (1969).

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkans fasader är vitputsade med undantag för socklar, hörnkedjor, omfattningar (utom för sydfasadens putsade fönsternischer), portalomfattningar samt absidfönstrets och sakristiefönstrens omfattning, avsatsen på tornets indragning och ljudgluggarna. På taken ligger tegel, över absiden vinklat åt flera håll. Tornet har liggande tornpanel. Rikast av kyrkans portaler är södra tornportalen, som troligen är yngre än resten av tornet. Den är försedd med en perspektivisk omfattning med täta arkivolter utanför varandra samt kolonnetter. Vald kalksten av olika slag ger en färgväxlingseffekt. Gångöppningen är huggen i flerpassform. På trädörrarna, som tillkom 1896, är fäst en medeltida alnlikare, en måttstock för att visa de rätta måttenheternas längd.

Nedanför det västra av de rundbågiga långhusfönstren anas platsen för långhusets tidigare sydportal, vars omfattning troligen sitter i nordportalen. Korportalen har också en perspektivisk omfattning med språng och arkivolter, men färre än i södra tornportalen. Hela portalen är i sandsten. Tympanonstenen har dekorativa inhuggningar kring gångöppningens krönande trepassform. Stenarna i den inre arkivolten har en snävare välvning vilket talar för att portalen är ommurad vid något tillfälle. Det rundbågiga korfönstrets form härrör från 1960 då ett stort 1850-talsfönster minskades. På absidens södra sida finns ett sannolikt ursprungligt fönster med rundbågig finhuggen omfattning i sandsten, vilket torde visa storleken på kyrkans ursprungliga fönster. Dess asymmetriska placering skulle kunna tala för att absiden haft fler fönster, men spår av sådana har inte påträffats. På absidens sockel på en sten inhugget året 1893, möjligen avseende en etapp i 1890-talets stora restaurering.

Sakristian från 1896 har rundbågig och rektangulär fönsteröppning samt sockel och hörnkedjor, i anslutning till de medeltida delarna. Nordportalen, ursprungligen troligen långhusets sydportal, har en omfattning i kalksten med sandsten endast i kolonnetternas baser och kapitäl. Förutom materialet skiljer sig portalen på flera sätt från korportalen, bland annat genom sina kraftiga kolonnetter, vilket talar för att långhuset fullföljdes senare än koret. Dock kan ändringar även ha skett när portalen flyttades till nuvarande plats. Bland annat är den yttersta arkivolten återuppmurad svagt spetsbågig. Västfönstret, placerat högre än andra fönster, har huggen, svagt spetsbågig omfattning. Högre upp i samma fasad sitter en av tornets ljudgluggar, denna rikare än de andra och försedd med huggen rundbågig omfattning. I söder, nedanför ljudgluggarna, sitter en rektangulär lastport med trälucka. Invändigt framgår att den är ursprunglig men tidigare har varit något högre och försedd med triangelbågigt krön. Ljudgluggarna är parställda åt alla fyra sidor och är relativt stora till formatet, jämfört med proportionerna i andra av öns kyrktorn. Den höga tornhuven börjar med ett för Gotlands kyrkor ovanligt stort språng utanför muren. Huven är den för Gotland traditionella åttkantiga, ställd på en kvadratisk bas med flackare svicklar ut mot hörnen. Vindflöjelns årtal 1900, markerar sannolikt en slutpunkt för den stora restaureringen på 1890-talet.

Exteriör från söder. Foto JL 2023.

Exteriör från nordöst. Foto JL 2023.

Exteriör från sydväst,
sydöst och nordöst ur
drönperspektiv. Foto
Pär Malmros 2022, Visby
stift.

Exteriör från sydväst och sydöst. Foto JL 2023.

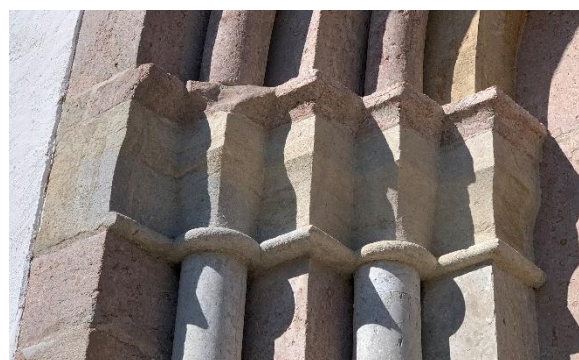
Södra tornportalen från 1200-talets slut. Foto JL 2023.

Södra tornportalens tympanon och arkivolter. Foto JL 2023.

Södra tornportalens östra kapitalband. Till höger medeltida alnlikare (alnmått) fäst på portalens dörr. Foto JL 2023.

Södra tornportalen före restaureringen 1896 med äldre dörr. Foto Olivia Wittberg 1896, ATA. Till höger portalens västra kapitälband på 1960-talet och i dag, efter konservering. Foto Sören Hallgren 1967, efter Sveriges Kyrkor 131, Gotland VI:3 (1969), respektive JL 2023.

Långhusets sydvästra hörn vid sockeln och takfoten. Foto JL 2023.

Långhusets sydfasad. Foto JL 2023.

Södra långhusfasadens västra del med fönster och platsen för tidigare sydportal. Till höger södra långhusfasadens östra fönster. Fönstren förstörades 1854. Foto JL 2023.

Långhusets sydöstra hörn vid sockeln och vid takfoten. Foto JL 2023.

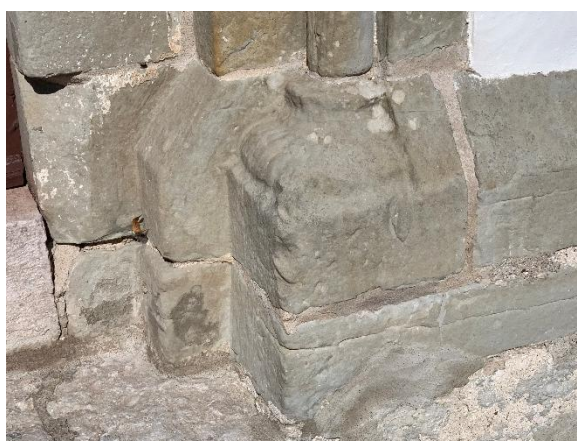
Absidkoret från sydöst. Foto JL 2023.

Korportalen från 1200-talets början. Foto JL 2023.

Korportalens tympanon. Den innersta arkivolten förefaller vara vidgad, av den oregelbundna rundningen att döma. Foto JL 2023.

Korportalens kapital- och basband på västra och östra sidan. Foto JL 2023.

Korportalen före restaureringen 1896 med äldre dörr, synbarligen gjord av två trästycken. Foto Olivia Wittberg 1896, ATA. Nedan korportalen och korfönstret, förminskat 1962-1963. Foto JL 2023 respektive Anders Roland 1913, ATA.

Absiden från sydöst och öster. Foto JL 2023.

Absidfönstret samt detalj av sockeln med året 1893. Foto JL 2023.

Absidkoret från
nordöst. Nedan
sakristian från
nordöst, byggd
1896. Foto JL 2023.

Sakristian från nordväst. Till höger sockeln i långhusets nordöstra hörn med sakristians västra sockel anslutande från vänster. Foto JL 2023.

Långhusets nordfasad. Foto JL 2023.

Långhusets norra fasad från nordväst med långhusets nordvästra hörn. Till höger sockeln vid långhusets nordvästra hörn. Tornets sockel ansluter från höger. Nedan till vänster kyrkans norra fasad. Foto JL 2023.

Tornets norra portal, troligen hitflyttad från långhusets sydfasad, från 1200-talets början. Foto JL 2023.

Tornets norra portal. Tympanonfältet. Foto JL 2023.

Östra kapitälet i tornets norra portal. Foto JL 2023.

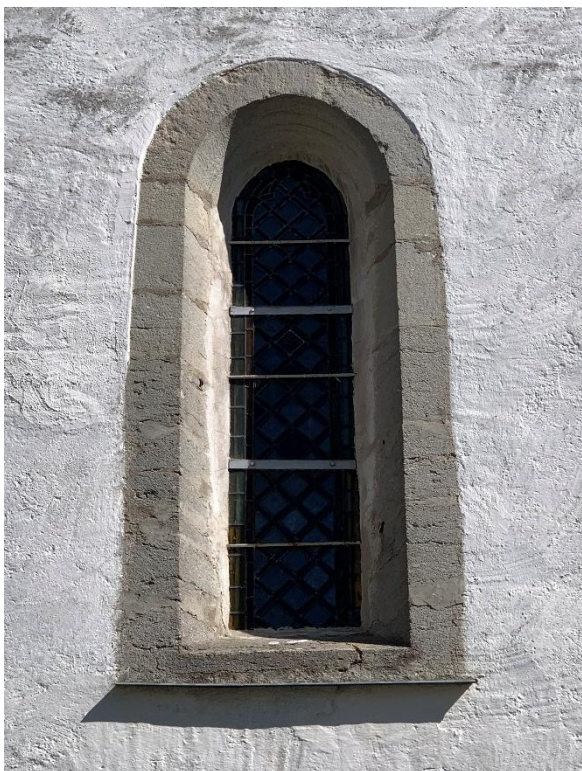
Västra kapitälet och västra basen i tornets nordportal. Foto JL 2023.

Nordportalen innan restaureringen 1896 och med den då avlägsnade dörren. Till höger portalen efter 1896 med den glasade dörr som byttes mot nuvarande dörr 1962-1963.

Tornets nedre del från nordväst. Foto JL 2023.

Västfönstret samt ovan till höger ljusglugg i tornets västra fasad. Foto JL 2023. Nedan till höger lastport i tornets södra fasad. Foto Pär Malmros 2022, Visby stift.

Tornet från öster och underifrån från nordöst. Foto JL 2023.

Tornhuven. Foto JL 2023. I mitten vindflöjeln och till höger ljudgluggarna mot norr och väster. Foto Pär Malmros 2022, Visby stift.

Interiör

Kyrkorummet är uppdelat i kor med absid, långhus och ringkammare i tornets bottenvåning. Alla kyrkans delar har murade valv, även sakristian samt tornets övre del under klockvåningen. Murar och valv täcks av ljus puts. Några detaljer är dock i frilagd natursten. Sådana är triumfbågens omfattning, långhusets gördelbåge, bågarnas anfangslistor samt hörnkedjor i portalernas smygar samt vid tribunbågen till absiden. Murytorna är rikt försedda med kalkmålningar från tre olika perioder. De äldsta är bland annat främst ornamentala målningar i ringkammarens valv, samt livsträd på ringkammarens och långhusets norra mur, varav det förra med två flankerande kentaureer. Från 1300-talet härrör kalkmålningar i koret av S:t Franciskus och S:t Ilian, kyrkans förmodade skyddshelgon, samt möjligen en inskrift i ringkammaren. Övriga kalkmålningar tillkom vid 1400-talets mitt, möjligen i olika omgångar, bland annat Jesu livs historia på norra muren och en serie stående helgon, återgivna som fiktiva fönster med glasmålningar, samt de ovanligt framträdande scenerna av S:t Göran och S:t Martin över triumfbågen. Utöver detta finns en målad medeltida inskrift med runor i korets söder om triumfbågen samt enstaka kalkmålningsscener från 1890-talet. Kyrkorummet är ljust till följd inte minst av de stora långhusfönstren och den ljusa bänkinredningen från 1960-talet. Kyrkan är en av dem som har sydportalen, kyrkans huvudingång, och även nordportalen placerade mitt emot varandra i tornet. Ringkammaren blir på detta sätt invändigt som en fortsättning och förlängning av långhuset snarare än som ett avskilt sidorum. Liksom i ett antal andra kyrkor passerar murtrappan genom tornfönstrets inre smyg. Gemensamt för öppningarna är att de har ett horisontellt vilplan innanför fönstret och saknar murad bröstning, vilket talar för att de var avsedda som utgång till högt placerade läktare, en funktion som några av dem också har haft i senare tid.

Ingången till sakristian ligger i korets norra mur. Den har en rundbågig huggen omfattning, tillkommen samtidigt med muromfattningen 1896. Sakristian, som byggdes detta år följer förebilder bland öns medeltida sakristior. Den har murat tunnvalv i norr-söder, ett rundbågigt fönster mot norr samt ett mindre, rektangulärt åt öster.

Uppgången till torn och kyrkvind ligger i ringkammarens sydvästra hörn. Öppningen har huggen omfattning med trepassformat krön. Trapploppet löper sedan obrutet, med några horisontella vilplan längs kyrkans murar upp till utgången till klockvåningen i dess sydöstra hörn. Första vilplanet är i passagen genom västfönstret. Det andra kommer efter en dörr i norra muren, utanför öppningen in till tornets första övervåning, som har ovansidan av ringkammarens valv till golv. Rummet genomskärs av dragbjälkar mellan södra och norra murarna, troligen delvis från byggnadstiden. Två bockar av trä med inskurna årtal på 1800-talet är sannolikt brädupplag. Våningens östra mur har en mindre sparbåge mot långhusets gavelröste, i och med att tornets östra mur inte rider på långhuset utan står på egen grund. Sparbågen har avsatser för att ge underlag för träformen medan bågen slogs. Murpartiet inne i bågen är således en bit av långhusets ursprungliga västfasad. Den stora rundbågiga öppningen till vinden var synlig utifrån och visar samtidigt att ett torn var tänkt att ansluta i väster. Den putsade murytan fortsätter obruten in bakom tornmuren vilket visar att det ännu synliga putsskiktet på den tidigare västgaveln är äldre än tornet, det vill säga puts från 1200-talet.

Murtrappans nästa vilplan är i öster utanför ingången till tornets andra övervåning. Öppningen har en trädörr, möjligen medeltida, av tre plankor med spår av olika lås. Våningen har en öppning åt söder, en lastport, väl synlig i fasaden, och som inifrån visar att den varit högre. En murnisch och håll efter tidigare bjälkar tvärs över rummet är troligen rester av förvaringsanordningar. Våningen täcks av ett murat kryssvalv med rester av bruk eller puts och håll för klocklinor, varav

ett med träskoning, så kallad sturk. Trappan mynnar strax efter att ha vikt över hörn i klockvåningen, som med sina stora öppningar åt fyra håll kontrasterar mot underliggande våningar. Klockvåningen har putsade murar och parställda ljudgluggar med kolonnetter. Över ett vattendäck av plåt ovanför valvet reser sig klockstolen för kyrkans klocka, vilken också är sammanbyggd med tornets bjälkkonstruktion. En mittstolpe med fasade hörn i klockvåningen utgör stöd under skärningspunkten i tornhuvens bottenstjärna. Tornhuvén är enligt gotländsk tradition uppbyggd av fyra kryssförsträvade trianglar utan mittstolpe.

Passagen till kyrkvinden ligger i tornets första övervåning. Takstolen över långhus och kor är ombyggda, troligen 1835. Från vinden framgår hur långhusvalvens sköldmurar skjuter upp ett stycke över sidomurarna. Gavelmurarna har brett utstrukna fogar, möjligen kan det vara rester av att de varit putsade helt. I bruket syns på några ställen avtryck från murningsarbetet. Bågöppningarna mellan långhus-, kor- och absidvindarna har tydliga avtryck av skälbräder och avsatser till träkonstruktionen för murningsarbetet.

Interiör mot öster. Foto JL 2023.

Interiör mot öster.
Foto JL 2023.

Interiör mot väster.
Foto JL 2023.

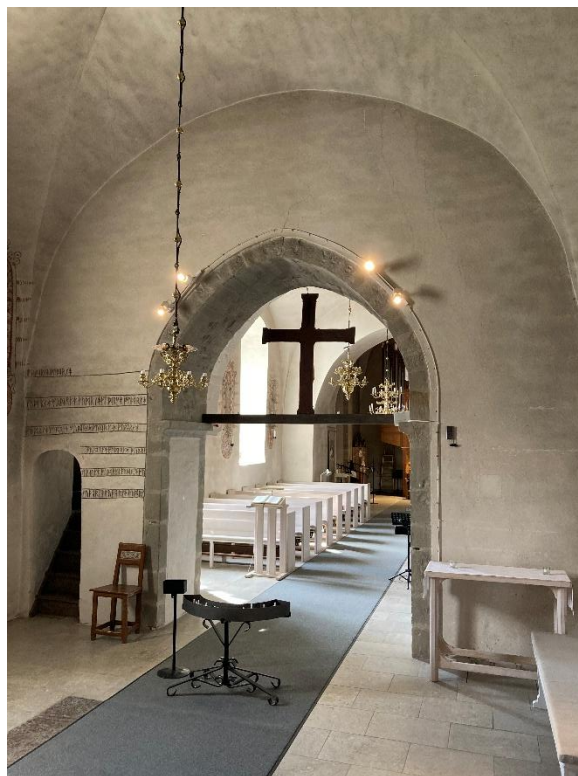

Interiör mot väster. Foto JL 2023.

Absiden mot nordöst.
Nedan till vänster koret
och absiden mot
sydöst, till höger koret
mot norr. Foto JL
2023.

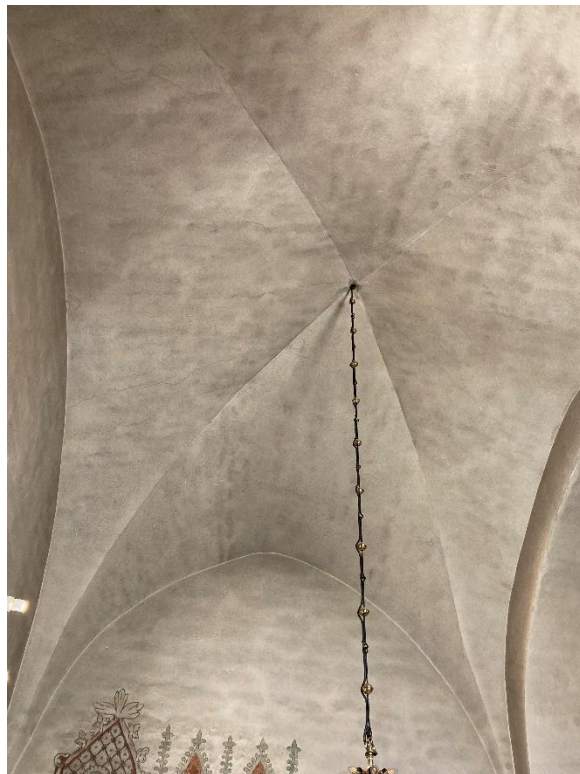

Interiör av koret mot väster med triumfbågen. Foto JL 2018 respektive 2023.

Triumfbågens övre del från nordöst. Den svagt spetsbågiga formen härrör sannolikt från en ombyggnad. Sprickan över bågen talar för att reparationer kan ha behövts. Foto JL 2023.

Triumfbågens norra sida. Till höger korets valv mot norr. Foto JL 2023.

Kalkmålningar på korets norra mur från 1300-talet och från 1400-talet. Till höger på absidens norra sida, 1400-talet. Foto JL 2023.

Kristus som världsdomare. Kalkmålning från 1400-talet i absiden. Foto JL 2023.

Kalkmålningen i absiden sedd underifrån. Till höger kalkmålning på absidens södra sida samt absidfönstret. Foto JL 2023.

Runinskrift i korets sydöstra hörn. Foto JL 2023.

Interiör av långhuset
mot öster. Foto JL
2023.

Långhusets östra
vägg och
triumfbågen. Foto
JL 2023.

S:t Göran och S:t Martin, kalkmålning från 1400-talet över triumfbågen. Foto JL 2023.

S:t Göran och draken. Detalj av föregående. Foto ES 2023.

Långhusets södra sida mot sydväst. Till höger södra valvkonsolen i långhuset och kalkmålningar från 1400-talet.
Foto JL 2023.

Långhuset mot söder med fönster från 1800-talets mitt. Foto JL 2023.

Interiör av långhuset
mot väster. Foto JL
2023.

Långhusets
nordvästra hörn
med kalkmålningar
från 1400-talets mitt.
Foto JL 2023.

Långhuset norra mur mot nordväst. Foto JL 2023.

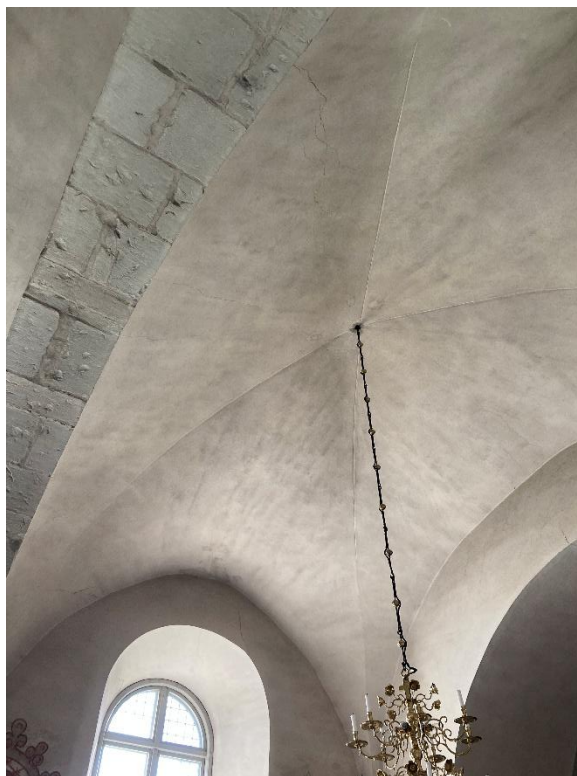
Långhusets norra valvkonsol och kalkmålningar från 1400-talets mitt. Foto JL 2023.

Kalkmålningar på västra delen av långhusets norra mur med bland annat S:ta Brigida. Till höger kalkmålningar på östra delen med målning föreställande S:ta Katarina av Vadstena, Heliga Birgittas dotter. Passionsfrisens scener längst till höger helt nymålade 1896 och de enda nymålningar som bevarades 1962-1963. Foto JL 2023.

Långhusets gördelbåge, sedd mot öster. Foto JL 2023.

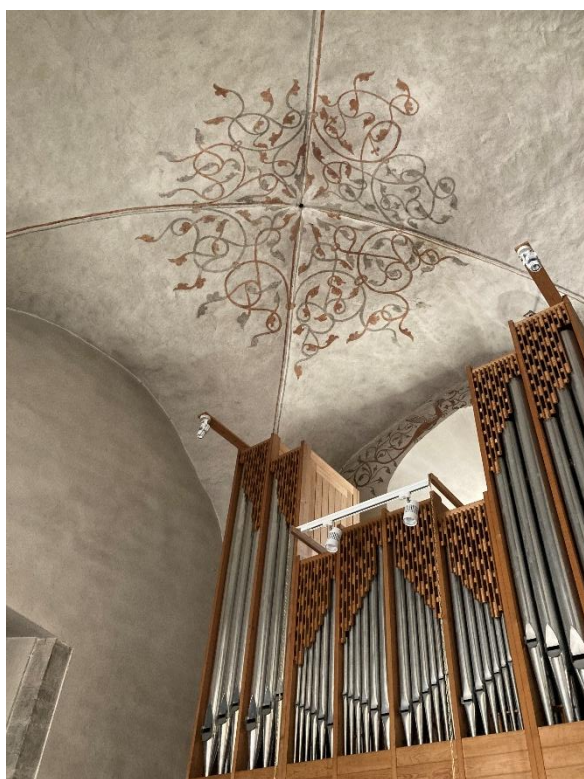
Långhusets östra och västra valv mot sydöst respektive sydväst. Foto JL 2023.

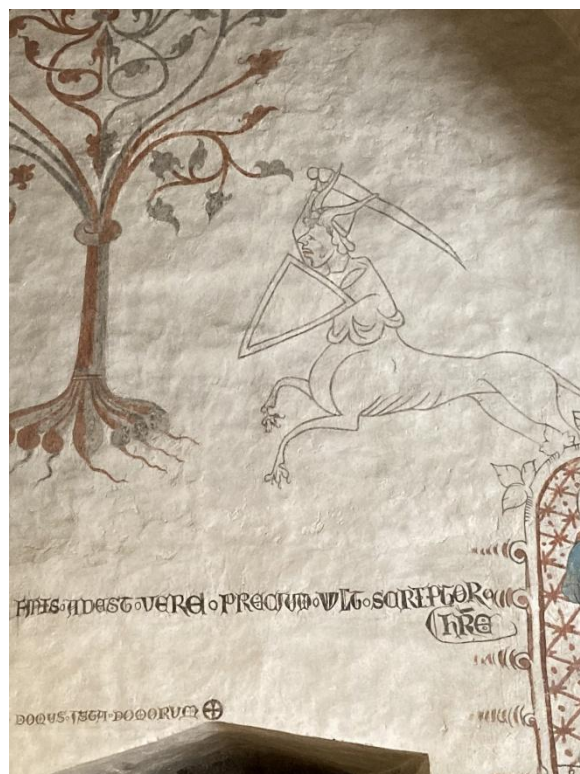
Tornbågen och ringkammaren sedda mot sydväst. Foto JL 2023. Till höger delar av ringkammarens valvmålning från 1200-talets senare del. Foto ES 2023.

Tornbågen sedd från ringkammaren mot sydöst. Till höger tornbågens södra vederlag. De dubbla bågarna visar att tornbågen var förberedd innan tornet byggdes. Foto JL 2023.

Ringkammarens valv mot sydväst samt västfönstrets innersmyg genom vilket torntrappan passerar. Foto JL 2023.

Ringkammaren mot norr samt kalkmålning av livsträd och kentaure från 1200-talets slut samt inskrift från 1300- eller 1400-talet. Foto JL respektive ES 2023.

Ringkammarens nordöstra hörn, samt tornbägens norra vederlag. Foto JL 2023.

Ingång till sakristian från koret med omfattning från sakristians byggnadstid 1896. Till höger interiör av sakristian mot norr. Foto JL 2023.

Sakristians östra fönster samt valvet mot sydöst. Foto JL 2023.

Ingång i ringkammarens sydvästra hörn till torntrappan. Till höger öppningens krön, sett utifrån och inifrån trappan. Foto JL 2023.

Murtrappans nedersta del, sedd mot öster samt mot norr till passagen genom tornets fönster. Foto JL 2023.

Trapploppet upp till tornfönstret sedd nedåt mot söder. Till höger tornets fönster med trappan som passerar fönstersmygen. Foto JL 2023.

Blick in i kyrkorummet mot öster från murtrappans avsats i tornfönstrets smyg. Foto JL 2023.

Trappans passage genom tornfönstret, sedd mot norr. Till höger trapploppet upp från fönstersmygen, sedd nedåt mot söder. Foto JL 2023.

Trapploppet uppåt från fönsternischen sedd uppåt mot norr samt vidare uppåt mot öster med dörr före öppningen till första övervåningen. Foto JL 2023.

Trapploppet i norra muren sett nedåt mot väster med dörr i trapploppet och passage in åt vänster till första övervåningen. Till höger första övervåningen sedd mot norr med öppningen från trappan. Foto JL 2023.

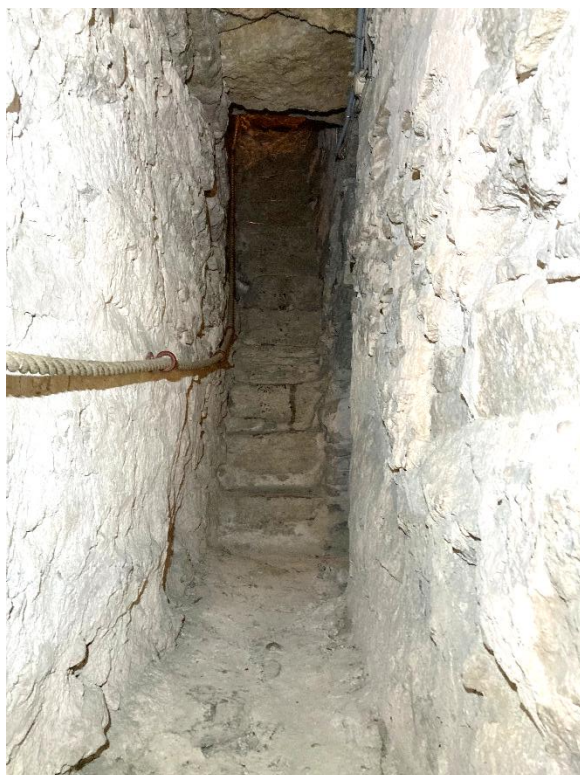
Första övervåningen sedd mot väster samt mot sydväst, snett uppåt och snett nedåt mot nedre tornvalvets ovansida. Bockarna, troligen för brädupplag, genom inhugget årtal daterade 1866. Foto JL 2023.

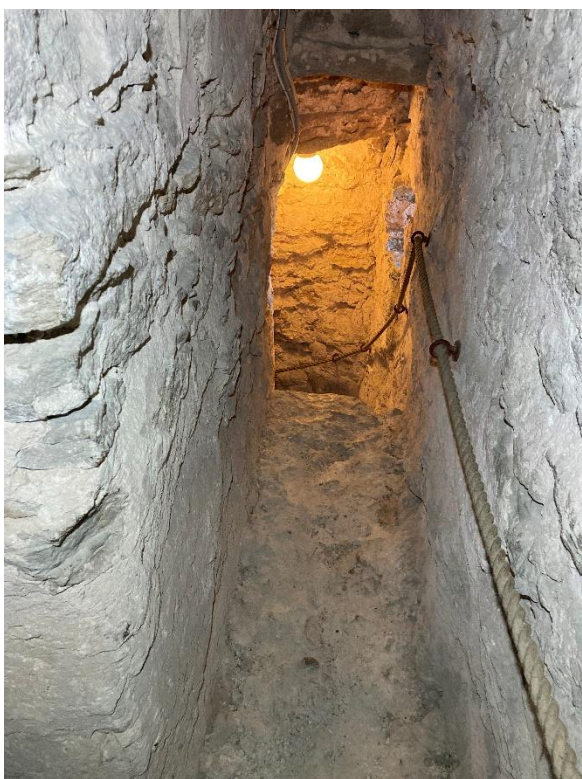
Tornets första övervåning mot öster med sparbåge kring passagen till kyrkvinden. Foto JL 2023.

Murytan i sparbågen sedd uppåt mot norr och söder och visar hur putsen fortsätter obruten in bakom muren. Ytan tillhör långhusets västgavel och visar att putsen är från 1200-talet, innan tornet byggdes mot gaveln. Foto JL 2023.

Murtrappans fortsättning upp från andra tornvåningen, sedd mot öster. Till höger vilplan i östra muren fram till ingång till andra övervåningen i högra sidan före första trappsteget. Foto JL 2023.

Vilplanet i östra muren fram till ingången till andra övervåningen, sedd mot norr. Till höger dörr in till andra övervåningen, försedd med flera lås. Foto JL 2023.

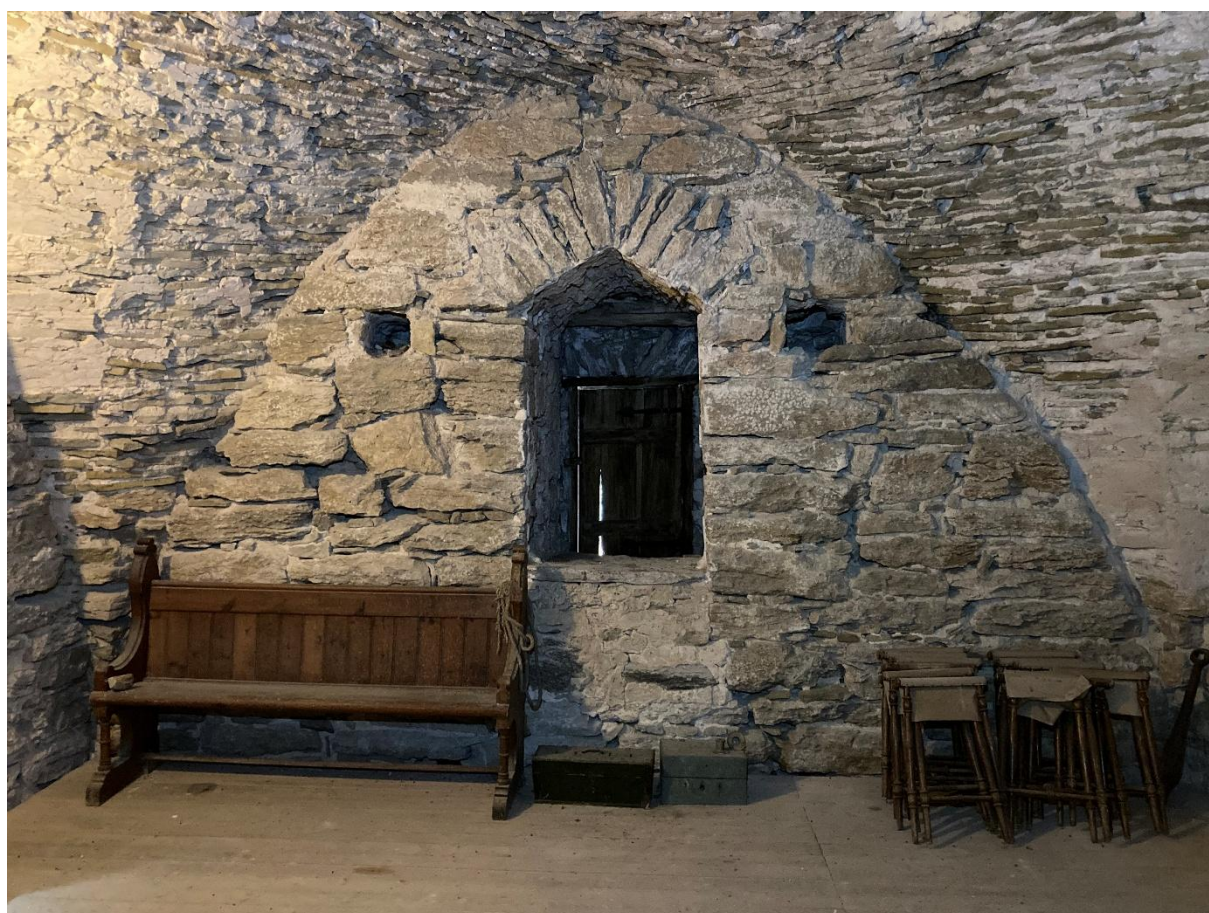
Tornets andra övervåning mot öster. Foto JL 2023.

Dörren in till andra övervåningen, gjord av tre plankor, möjligen medeltida. Till höger anslutningen mot valvet, visande hur sköldmuren murades upp med en avsats och avtrycken av valvformen visar hur bräderna lades horisontellt i svicklarna och sedan diagonalt mellan sidomurarna, upp mot rummets mitt. Foto JL 2023.

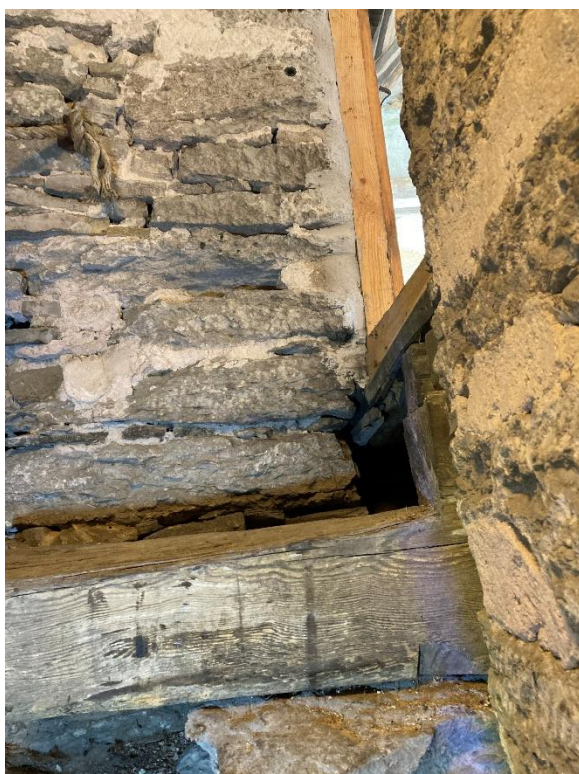
Valvet ovanför tornets andra övervåning. Till höger lastport och fästen för bärbjälkar i andra övervåningens södra vägg. Foto JL 2023.

Andra övervåningen mot söder. Foto JL 2023.

Andra övervåningen mot väster och norr samt nisch i norra väggen. Foto JL 2023.

Murtrappans fortsättning från andra övervåningen, sedd nedåt mot norr. Till höger trappans slut vid klockvåningens sydöstra hörn. Foto JL 2023.

Klockvåningen mot sydöst och söder. Foto JL 2023.

Klockvåningen mot väster. Foto JL 2023.

Klockvåningen mot norr med klockstolen av bjälkar mellan murarna och stolpar med fasade hörn. Nedan tornhuvens stjärna av bindbjälkar, understöta av en mittstolpe, sedd underifrån och ovanifrån. Foto JL 2023.

Tornets murkrön samt
tornhuvens inre
konstruktion och huvens
inre sett rakt uppåt. Foto
JL 2023.

Passage mellan tornets första övervåning och långhusvinden, sedd från väster och sydöst. Foto JL 2023. Öppningen är placerad i långhusets västgavel och var synlig utifrån innan tornet byggdes.

Nedre delen av passagen från tornet till långhusvinden, sedd från sydöst. Till höger del av murverket norr om öppningen med avtryck av textil som tryckts mot bruket. Foto JL 2023.

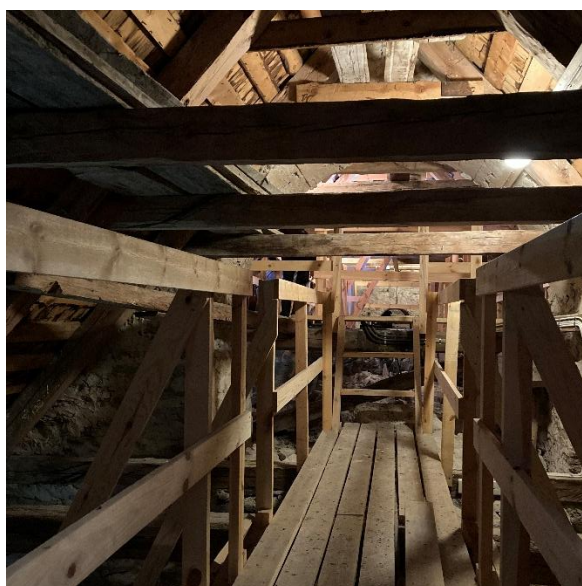
Långhusvinden mot väster. Till höger övre delen av långhusets västgavel. Foto JL 2023.

Långhusvinden mot öster. Till höger långhusvalvens anslutning till sidomurarna som visar hur sköldmurarna skjuter över muren. Foto JL 2023.

Övre och norra delen av bågen genom triumfbågsmuren mellan långhusvinden och korvinden, sett från öster. Foto JL 2023.

Korvinden mot väster, nedan till vänster korvinden mot öster med öppning i tribunbågsmuren till absidens vind. Ovan till höger tribunbågsmurens södra del, sedd från väster och korvinden. Foto JL 2023.

Bågöppning mellan korvinden och absidens vind i tribunbågsmuren, sedd från nordöst samt bågens övre del sedd från absidvinden i öster.

Absidens sedd mot söder. Till höger del av absidmurens remstycke med urtag för en tidigare takstol. Foto JL 2023.

Fast inredning och inventarier

Kyrkorummet präglas i hög grad av restaureringen i början av 1960-talet, men inredningen består av delar från olika tider, mest framträdande är föremål från medeltiden och 1700-talet, medan den inredning från 1890-talet som dominerade rummet under ett drygt halvsekel är nästan helt avlägsnad. Det mest uppmärksammade inventariet i kyrkan är det ovanligt välbevarade triumfkrucifixet från 1100-talets senare del.

Det murade altaret i absiden är medeltida. Altaruppsatsen av sandsten från Burgsvik tillverkades 1699 och målades 1729. Krönet togs ned 1896 för att inte skymma den framtagna kalkmålningen bakom men återuppsattes ca 2005. Triumfkrucifixet i målat trä tillverkades vid 1100-talet slut och utgör ett centralt verk inom romansk träskulptur i Sverige. Det är ovanligt välbevarat till färgsättningen, trots att det ett kort tag från 1896 till 1958 var övermålad. Korpartiets väggar, främst i absiden har nischer i muren, dels en nisch på norra sidan med trädörr som är en av få kvarvarande delar från 1896 års restaurering, dels en större nisch med piscina i söder, vars dörrar från 1896 står på tornvinden. Predikstolen, som förutom korg och ljudtak har en ovanligt framträdande ryggpanel, tillverkades 1768 av Olof Westberg och målades samma år av Magnus Möller. Från detta år härrör även uppgången genom muren. Bänkinredningen tillverkades av Nils Lundgren, Levide, 1963 efter ritningar av Olle Karth och ersatte en öppen bänkinredning från 1896, varav delar finns på olika platser på Gotland. En bänk förvaras uppe i tornet. Lösa stapelbara stolar infördes även vid restaureringen 1962-1963 och är ännu i bruk. Nummertavlan tillverkades troligen av Johan Hernell vid 1700-talets mitt. Som pendang på andra sidan triumfbågen hänger en målning på ett stycke presenning av Mats Hermansson ca 2010. Orgeln byggdes 1963 av Frobenius & Co orgelbyggeri. Dopfunten från 1300-talet har en fot från en äldre dopfunt från 1100-talets slut medan cuppan är en av få dopfuntar på Gotland med tydligt framträdande gotiska drag. En övermålning av Magnus Möller 1768 avlägsnades 1896. Altarkrucifixet av Bertil Nyström 1955 skänktes som en del av den lokala föreningen Kyrkoprydnad. En bekännelsespall finns i kyrkan, och målades 1768. Ett skåp tillverkades av Folke Cedersten för sakristian 1955 i anslutning till kyrkans dåvarande nygotiska stilkaraktär, men avlägsnades redan efter några år när kyrkans 1800-talskaraktär avlägsnades. Kyrkan har en rik uppsättning textilier från olika tider. Den elegant svarvade fattigstocken innanför södra tornportalen är från 1700-talet. Ett par gravhällar finns i korgolvet, bland annat en från 1459 med runinskrift. Klockan i tornet är gjuten på 1400-talet och tillhör Apengetergruppens verk. En inskrift med majuskler tillägnar klockan S:t Ilian.

Kyrkans inredning består av enstaka, men betydande, medeltida föremål, som triumfkrucifixet och dopfunten, samt altarpopsats, predikstol och nummertavla från 1600-1700-talen. Därtill kommer bänkinredning och orgelfasad från 1960-talet. Foto JL 2023.

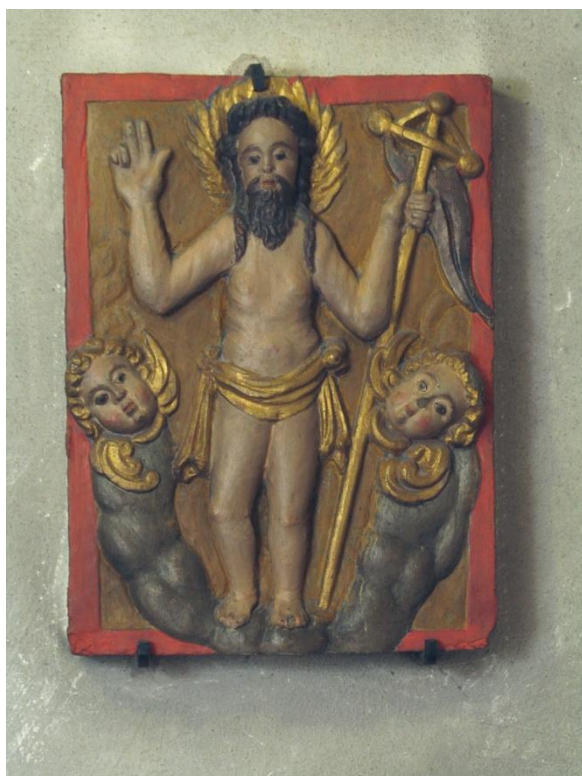

Det murade medeltida altaret, sett från nordväst och rakt från väster. Foto JL 2023 respektive Bo-Göran Kristoffersson 2005, Visby stift.

Altaruppsats i sandsten, tillverkad 1699, målad 1729. Foto JL 2023. Nedan altaruppsatsen innan det 1896 nedtagna krönet återställdes 2005. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2005, Visby stift.

Uppståndelsen, visad på altaruppsatsens krön, innan det återuppsattes. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2005, Visby stift. Till höger altaruppsatsens baksida visande de monterade sandstensdelarna och deras endast grovt tillhuggna yta. Foto JL 2023.

Altaranordningen från nordväst. Altarringen tillkom 2005. Till höger altarets baksida. Foto JL 2023.

Triumfkrcifix i målat trä från 1100-talets slut. Framlyft som ett av de kvalitativt bästa i sitt slag i Europa vad gäller såväl form som teknik och måleri. Foto ES 2023.

Triumfkrucifixet, sett rakt framifrån och snett från sidan. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2005, Visby stift, respektive JL 2023.

Triumfkrucifixet och dess placering, sedd från söder. Till höger korsets baksida. Foto JL 2023 respektive 2018.

Detaljer av triumfkrucifixet. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2005, Visby stift, respektive JL 2023.

Triumfkrucifixet sett rakt underifrån och rakt från sidan. Huvudet skjuter ut från resten av skulpturen. Foto JL 2018 respektive 2023.

Sakramentsskåp på absidens norra sida med dörr och front från 1896. Till höger nisch på absidens södra sida. Foto JL 2023.

Piscina i nischen på absidens södra sida. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2005, Visby stift. Till höger front och dörr från 1896 för södra absidnischen, avlägsnad 1963, nu i tornet. Foto JL 2023.

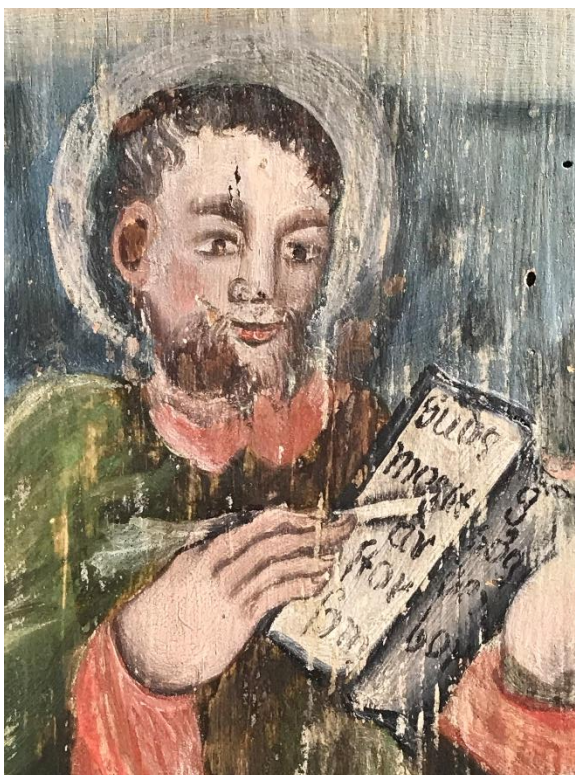
Predikstol från 1768, tillverkad av Olof Westberg, målad av Magnus Möller. Foto JL 2023.

Predikstolens ljudtak, sett från sidan och underifrån. Foto JL 2023.

Predikstolskorgen med målningar av Magnus Möller 1768, framtagna av Erik Olsson 1963. Foto JL 2023.

Detaljer av predikstolens målningar på ryggstycket och korgen. Foto JL 2023 respektive 2018.

Murtrappan till predikstolen, upptagen 1768, sedd från väster. Ovan till höger uppgångens krön på ryggstycket, sett från väster. Foto JL 2023. Nedan till höger detalj av Johan Gardelins övermålning från 1896, avlägsnad 1963. Foto Erik Olsson 1963, ATA.

Bänkinredning från på norra respektive södra sidan, utformad med knäfall, tillverkad 1963 av Nils Lundgren, Levide. Foto JL 2023. Till höger nummertavla, troligen tillverkad av Johan Hernell vid 1700-talets mitt. Foto JL 2018.

Del av bänkinredningen från 1896, avlägsnad 1963, nu i tornet. Till höger målning vid predikstolen, utförd av Mats Hermansson ca 2010. Foto JL 2023.

Orgel, byggd 1963 av Frobenius & Co orgelbyggeri. De staplade stolarna till höger troligen från restaureringen 1962-1963. Foto JL 2023.

Dopfund med fot i sandsten samt cuppa och plint i kalksten. Foten från 1100-talets slut, cuppan och troligen plinten från 1300-talet. Foto JL 2023.

Cuppan sedd ovanifrån samt detalj av cuppans undersida med rester av bemålning. Foto JL 2023 respektive 2018. Till höger dopfunten före restaureringen 1896, med då avlägsnad målning av Magnus Möller 1768. Foto Olivia Wittberg 1896, ATA.

Krucifix i almrot av Bertil Nyström 1955. I mitten och till höger bekännelspall, målad av Magnus Möller 1768. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2005, Visby stift.

Skåp, tillverkat av Folke Cedersten 1955 för sakristian. Till form och beslag anpassat för kyrkans karaktär efter restaureringen 1896, avlägsnat 1963 när kyrkans karaktär åter förändrades och 1890-talets tillägg togs bort. Nu i församlingshemmet. Till höger rökelsekar från 1300-talet, nu i Gotlands Museum. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2005, Visby stift.

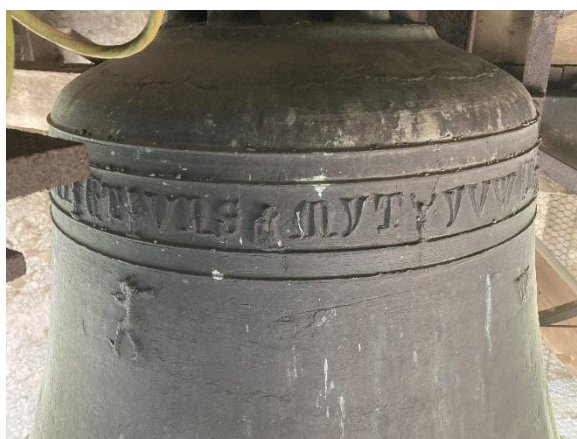
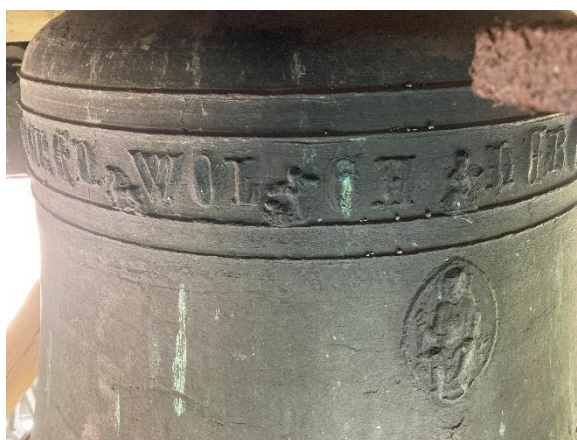
Bänkläde från 1728, helhet och detalj. Nu i Gotlands Museum. Ovan till höger antependium av Helena Anschütz, Gotlands Hemslöjd, 1916. Nedan till höger detalj av altarbrun, formgivet av Märta Swartling-Andersson, Libraria, 1967. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2005, Visby stift.

Fattigstock från 1700-talet. Till höger gravhäll från 1459. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2005, Visby stift.

Klockan i tornet, gjuten på 1400-talet, tillhörande Apengetergruppen och tillägnad S:t Ilian, troligen kyrkans skyddshelgon. Foto ES 2023. Nedan till vänster klockan och ringningsanordningen sedd underifrån. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2005, Visby stift. Nedan till höger detaljer. Foto ES 2023.

Restaureringar

Utöver det berömda krucifixet och dopfunten är andelen äldre inventarier, som hade kunnat berätta om kyrkans inredning före 1700-talet få. Bland påträffat återanvänt material påträffades vid 1896 års restaurering även arkadformade skärmar till medeltida bänkar, förmodligen väggbänkar, motsvarande de murade bänkarna i Garde kyrkas långhus. Passionsmästarens omfattande kalkmålningar från 1400-talets mitt utgjorde en väsentlig förändring av interiören vid medeltidens slut. Den för motivvalet S:t Göran och S:t Martin ovanligt framträdande målningen över triumfbågen skulle kunna förklaras med att detta parti strax innan hade skadats vid den förmodade reparation som gav bågen sin nuvarande något ojämna form, vilken dock synes vara avpassad för triumfkrucifixets mått.

Under 1600-talets senare del tillkom delar av inredningen. En bevarad bänkskärm med rik plattskärningsdekor har inskrivet året 1683. Altaruppsatsen skaffades 1699. En predikstol fanns innan den nuvarande kom. Under 1700-talet genomgick kyrkorummet förändringar. Dels förnyades bänkinredningen då, dels tillkom predikstolen 1768 samma år som Magnus Möller utförde flera måleriarbeten och även till exempel målade om dopfunten. Vid okänd tidpunkt kalkades de medeltida målningarna över. Troligen skedde det 1705, ett årtal som stod över triumfbågen. Rika draperimålningar utfördes, troligen bland annat 1768, kring predikstolen och i absiden. En ny inre restaurering 1821 innebar troligen att bågar målades med kvaderdekor och valvstrålarna markerades enligt en princip som var vanligt på Gotland vid den tiden.

En uppfattning av kyrkorummets karaktär under senare delen av 1800-talet ger ett foto från 1872. En sluten bänkinredning står på ett trägolv (som delvis består av stavkyrkodelarna). De medeltida kalkmålningarna är helt dolda medan murar och valv dekoreras med målade kvaderstenar respektive valvstrålar, troligen från 1821. Bakom och kring altaret är absiden målad med en fylig draperimålning och en liknande, men utförd med annat manér, omger predikstolen, båda draperimålningarna troligen från 1700-talet, åtminstone den ena säkert av Magnus Möller som målade delar av inredningen 1768. Över triumfbågen sitter triumfkrucifixet, omgiven av inskrifter från 1705 (?) och 1821, vars placering synes anpassade efter krucifixet, vilket visar att det hängde där redan då. Minnestavlor hänger på bågens ena sida. Nummertavlan står vid triumfbågen, troligen nära klockarbänken och på var sida av bågen anas majstänger. Bänkinredningen på fotot och predikstolen tillkom under 1700-talet, altarringen 1846. Enligt andra uppgifter fanns ett sakristieskrank i koret som också hade ett mindre fönster i norr. I ringkammaren fanns från 1876 ett orgelharmonium ställt på en enkel träställning.

År 1888 tillkom en läktare i väster, ritad av Ludvig Hawerman redan 1874 och avsedd för extra sittplatser, inte orgel, enligt ritningen, vilket är ett diskret tecken på att Hemse torde ha börjat växa som ort och att kyrkan inte hör till öns större. Redan året efter dokumenterade riksantikvarie Hans Hildebrand medeltida kalkmålningar under putsen i kyrkan, vars friläggande fortsatte 1894. Foton från 1890-talet visar interiören med delvis framskrapade medeltida kalkmålningar. Kyrkan genomgick sedan en omfattande restaurering 1896 under ledning av byggmästare Nils Pettersson efter ritningar av honom och arkitekten Erik Lallerstedt. Kyrkorummet genomgick en omfattande omvandling. Alla påträffade medeltida kalkmålningar togs fram, men för att synas och skapa en helhet ifylldes de delvis och kompletterades med nya, där detta saknades. Kartonger för tilläggen utfördes av konstnären och arkitekten Axel Herman Hägg. Den nya läktaren i väster slopades igen för att den skymde några av kalkmålningarna. Den slutna bänkinredningen, som togs bort i samband med golvets omläggning, ersattes med en helt

ny, öppen bänkinredning, så som var vanligt vid större kyrkorestaureringar under 1800-talets slut. Den äldre inredningen, som predikstolen, altarpopsatsen och även triumfkrucifixet målades om i en något annorlunda färgskala. Naturstenen framtogs, som ett utslag för tidens intresse för så kallade äkta material, på vissa platser under kalkskikt och bemålning. Det skedde i långhusets gördelbåge, på tribunbågens nedre delar och på dopfunten samt i triumfbågen trots att man, att döma av foton, frilagt en målad kvaderstensdekor på puts som till karaktären förefaller ha varit medeltida. Kyrkorummet i helhet gavs en något dämpad färgskala som gav ett för tiden karaktäristiskt ljusdunkel. Även om eftermedeltida föremål som predikstolen och altarpopsatsen var kvar och triumfkrucifixet fått en mindre framträdande placering högst upp på norra långhusmuren, framhävdes kyrkans medeltida karaktär genom den tillagda dekoren och de förnyade delarna av inredningen, som bänkarna, nummertavlan och altarringen i nygotik. Kyrkan försågs med uppvärmning, först med en kamin i koret från 1896, som efter några år ersattes av en kamin i långhusets nordöstra hörn. Nordportalen försågs med glasparti för att släppa in mer ljus i ringkammaren. Ett rektangulärt fönster på korets norra sida sattes igen i samband med att sakristian tillkom som ersättning för det tidigare sakristieskranket. Dessutom revs ett magasin som under 1700- eller 1800-talet byggts intill långhusets norra mur.

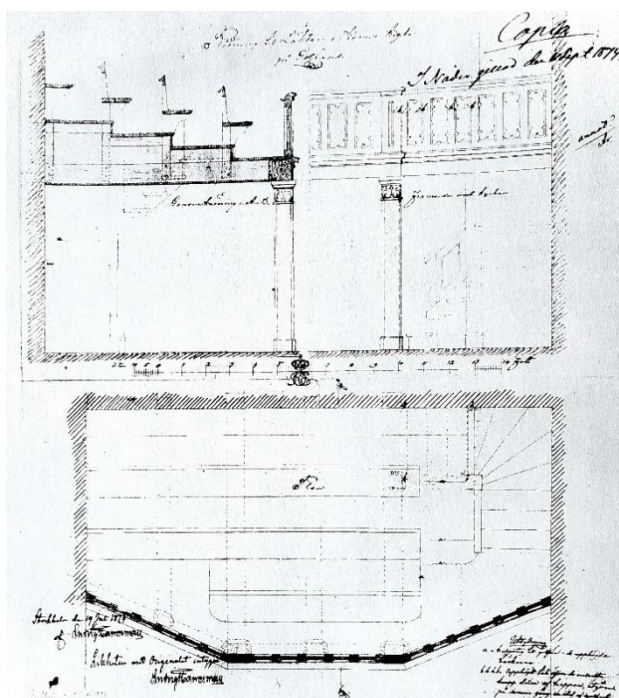
Några senare förändringar var att orgel skänktes till kyrkan 1914 av järnhandlare Otto Svahn, Hemse, utformad i nygotik i anslutning till rummet. Värmekaminen ersattes 1932 av eluppvärmning. Triumfkrucifixet flyttades från norra långhusmuren till triumfbågen. Efter prövning av olika upphängningar placerades det på en trabes varvid krucifixets mått lämpade sig väl efter bågens form. År 1955 kompletterades sakristians inredning med ett skåp, vars utformning i anslutning till kyrkorummets karaktär inte antydde någon planerad förändring av detta. Vid den yttre restaureringen 1960 minskades korfönstrets storlek.

År 1962-1963 genomfördes en omfattande inre restaurering efter ritningar av länsarkitekt Olle Karth. Förutom rengöring och omläggning av golvet som byttes mot stengolv, gjordes flera förändringar som innebar att det sena 1800-talets tillägg i rummet i princip raderades redan efter drygt 60 år. Att det inte främst var motiverat av tekniska brister utan snarare om utseendemässiga önskemål framgår av att flera av de då avlägsnade bänkarna har kommit till användning i andra sammanhang bl.a. på Uppsala nation i Uppsala. De medeltida målningarna befriades i möjligaste mån från senare kompletteringar, vilket innebar att tillägg, som valvmålningar i långhuset och målningar i triumfbågen och tornbågens nedre delar helt målades över, medan enstaka kompletterade scener behölls. Bänkinredning, altarskrank, nummertavla, orgel och andra nygotiska inredningsföremål ersattes med nya. Övermålningen på predikstolen och altarpopsatsen togs bort. Den dova färgskalan i rummet ersattes av en ljus med vitkalkade ytor på murar och i valv. Den nya bänkinredningen och altarskranket utformades i ett avskalat formspråk med få detaljer i ljusa färger av kalkat trä. Orgelfasaden är i omålat trä, har en resning som erinrar något om den tidigare orgelns nygotiska karaktär. Nordportalens glaspartier togs bort, dopfunten flyttades från predikstolen till en friare uppställning norr om triumfbågen och altarringen utformades med öppning i mitten. Det restaurerade kyrkorummet fick en ljus och avskalad karaktär, där den medeltida arkitekturen, inredningsföremålen från medeltid och 1700-tal samt kalkmålningarna omges av en avskalad modernistisk gestaltning där den tillagda inredningens ljusa färger och golv av stenplattor är ett viktigt bidrag till karaktären och som i frånvaron av detaljer skarpt skiljer sig från 1890-talets kyrkorum. 1960-talets kyrkorum har i hög grad bevarats till i dag. Senare förändringar är att en ny altarring anskaffades 2005, snarlik den tidigare, men något rikare i formen och gjord av flyttbara sektioner. En ramp har byggts över trappsteget

innanför nordportalen för att öka tillgängligheten. Ett flyttbart och fristående altarbord, gestaltat som altarringen, finns i koret.

Interiör mot öster. Foto N. J. A. Lagergren 1872, efter SvK 131, Gotland VI:3 (1969). Fotot visar hur interiören tedde sig före 1896 års restaurering med sluten bänkinredning och vitkalkade väggar med draperimålningar från 1700-talet och målade kvaderstensbågar och valvstrålar från 1800-talet. Trägolvet utgörs ännu delvis av resterna av Hemse stavkyrka.

Ritning till läktare i väster, avsedd för sittplatser, av Ludvig Hawerman 1874, K-byråns arkiv, ATA. Läktaren byggd 1888 och riven redan 1896. Till höger foto av ringkammaren mot norr med del av läktaren synlig samt nordportalens äldre dörr. Foto Olof Sörling 1890 (detalj), ATA.

Västra delen av långhusets norra mur med påbörjad framtagning av kalkmålningar. Delar av äldre bänkinredningen synlig. Till höger partiet över triumfbågen med delvis framtagna målningar. Foto Olof Sörling 1890 respektive Alma Procopée 1895, ATA.

Skärm till korbänk ("läktarbröstning") från 1683, nu i Statens Historiska Museum (119241_HST). Foto Peter Sillén 2009, Historiska Museet (CC BY 4.0).

Interiör mot öster med delvis framtagna kalkmålningar. Foto 1894, Gotlands Museum arkiv.

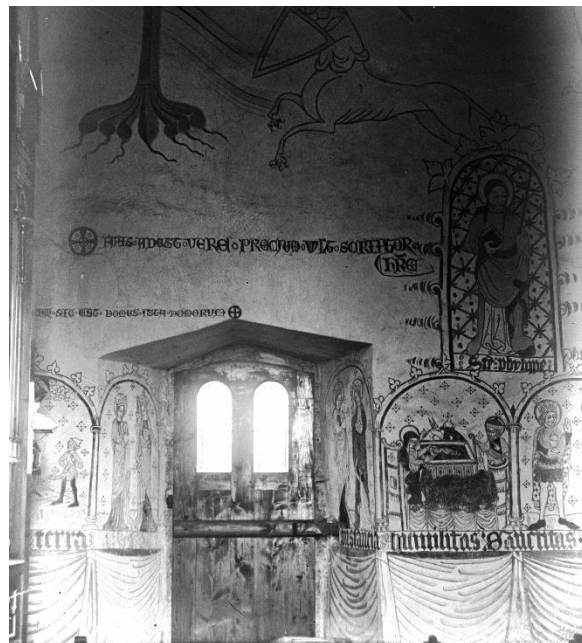
Interiör mot öster strax efter restaureringen 1896. Foto Emil Törnblom ca 1900, Gotlands Museums arkiv.

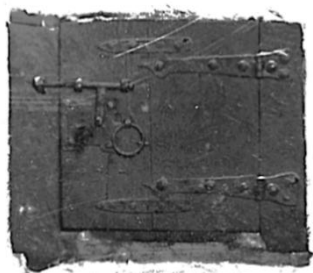
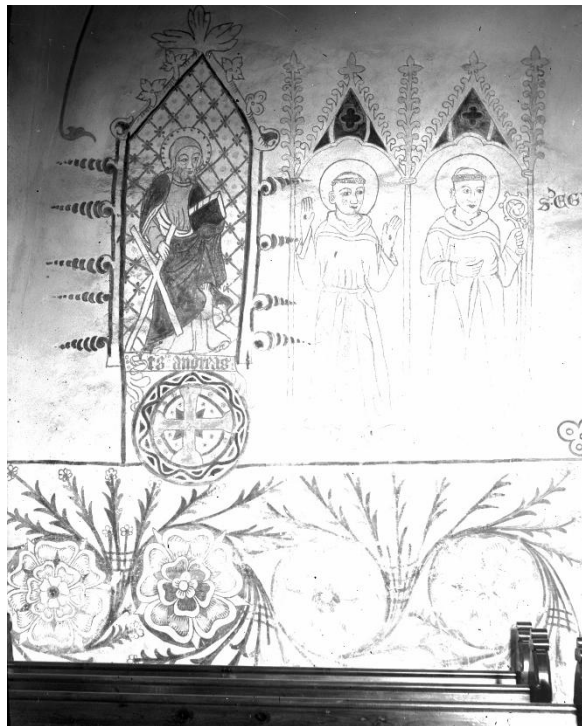
Interiör mot öster strax efter restaureringen 1896. Foto Ebba Flodman 1901, ATA. Kvarlämnade psalmböcker bryter mot rummets prydliga skick och markerade möjligen personliga platser.

Kalkmålningen ovanför triumfbågen efter restaureringen 1896. Foto Carl R. af Ugglas 1907-1912, ATA.

Ringkammaren mot norr före och efter restaureringen 1896. Ny dörr med glasat ljusinsläpp har satts in, kalkmålningarna har tagits fram helt och restaurerats samt målade omfattningar från 1800-talet tagits bort. Foto Olof Sörling 1890 respektive Einar Eri 1915, ATA.

Västra delen av korets norra mur före och efter restaureringen 1896. Kalkmålningarna har tagits fram helt och restaurerats, en murnisch har satts igen och bänkinredningen bytts ut. Foto Olof Sörling 1890 respektive Einar Eri 1915, ATA. Till vänster förstoring visande den 1896 avlägsnade murnischens järnbeslagna dörr, möjligen medeltida.

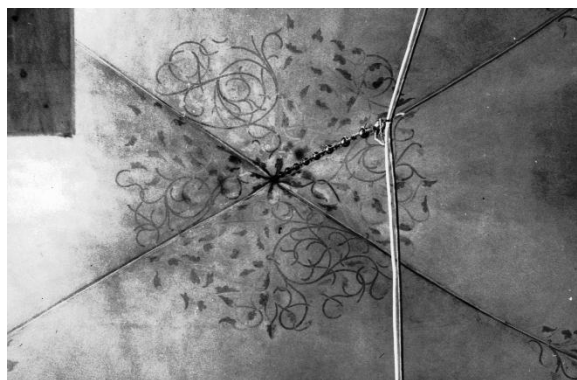
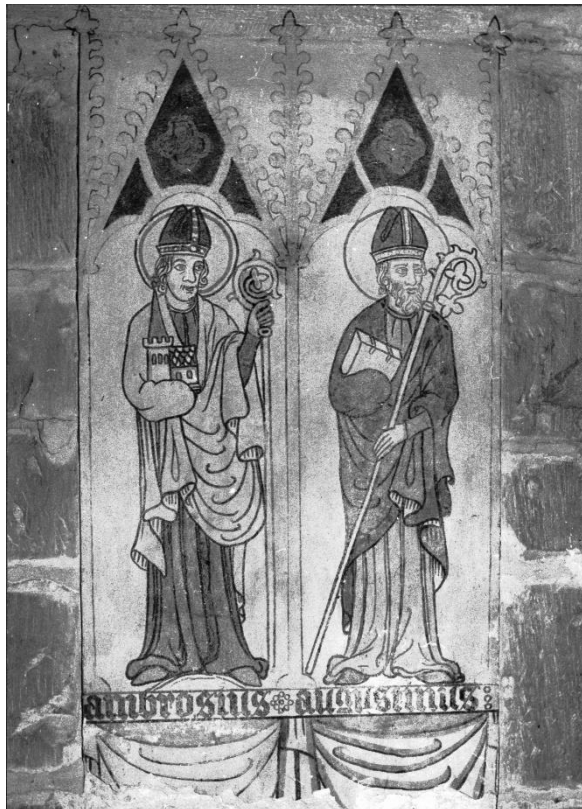
Interiör mot väster och öster efter 1896. Kamin har tillkommit i långhusets nordöstra hörn. Skärmen för de tvärrädda östligaste bänkraderna synlig. Foto Einar Erics 1915, ATA.

Triumfkrucifixet efter 1896 placerat högt upp på långhusets norra vägg med övermålning av Johan Gardelin (avlägsnad 1958), snett ovanför kaminen. Till höger krucifixet under provupphängning i triumfbågen. Foto Einar Erics 1915 respektive möjligen Carl Wilhelm Pettersson, troligen 1941, ATA.

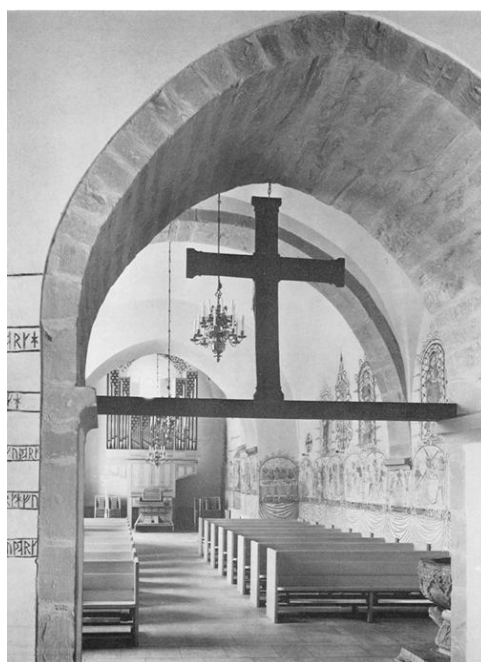
Interiör mot väster med orgelfasaden till orgel byggd 1912 av Åkerman & Lund, skänkt 1914. Foto Gunnar Svahnström 1960, Gotlands Museums arkiv.

Kalkmålningar av Carl Wilhelm Pettersson 1896 efter kartonger av Axel Herman Hägg, på triumfbågens norra vederlagsmur, i västra långhusvalvet samt på tornbågens södra vederlagsmur. Överkalkade 1963. Foto Erik Olsson 1963, ATA.

Interiör mot öster före och efter restaureringen 1962-1963. Foto Gunnar Svahnström 1960 respektive ca 1963, Gotlands Museums arkiv. Kaminen hade avlägsnats, troligen 1932. Altarskranket från 1960-talet byttes senare ut 2004.

Interiör mot öster och väster efter restaureringen 1962-1963. Foto Gunnar Svahnström ca 1963, Gotlands Museums arkiv, respektive Sören Hallgren

Interiör mot öster, färgbild, troligen på 1960-talet. Foto Hans Hemlin, Gotlandskonst AB, för vykort, efter Bengt G. Söderberg, Kyrkorna på Gotland (1978).

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobygggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Fornlämningar

På kyrkogården strax norr om kyrkans långhus/kor står en fornlämningsklassad bildsten. Den är av kalksten, 120 cm hög och 65-75 cm bred samt 33 cm tjock, och har idag inga synliga bilder.¹

Vid restaurering av kyrkan 1896 återfanns som golv i den nuvarande kyrka rester av en äldre stavkyrka. De kraftiga och delvis rikt ornerade ekplankorna sändes samma år med båt till Statens Historiska Museum (SHM).²

I samband med restaureringen tillvaratogs också en del fynd. Det rör sig bland annat om: två träskålar, åtta brutna pärlor av bärnsten, fyra små tunna kopparskållor samt 254 medeltida W-brakteater.³ Utöver detta finns på ett separat inventarienummer ytterligare fynd från restaureringen. Det rör sig om några pärlor samt ytterligare 83 W-brakteater.⁴

Arkeologiska undersökningar

I Gotlands Museums digitala arkiv över arkeologiska undersökningar finns en mapp med foton föreställande en schaktning intill kyrkans södra sida. Schaktet löper längs södra kyrkoväggen och vidare österut och sedan norrut runt absiden. Bilderna är tagna med digitalkamera och är daterade 19/10 2005.

Inga ytterligare uppgifter om denna grävning finns i arkiven och undersökningen finns heller inte i Fornreg.

¹ L1977:8268 (Hemse 49:4) & Lindqvist, S. 1942. Gotlands Bildsteine II. SHM inv. nr. 10232.

² L1977:8265 (Hemse 49:1) & Lagerlöf 1969.

³ SHM inv. nr. 10291.

⁴ SHM Inv. nr. 10327.

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karaktäristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobyggandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del

håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistorier utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vindar och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpopsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklosters och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Kyrkan har ett stort värde som en av Gotlands välbevarade medeltida kyrkor. Av särskilt värde i Hemse kan lyftas fram den romanska karaktären i byggnaden, och att triumfbågens bredd inte har vidgats, samt tornets utformning med en murtrappa som löper hela vägen upp. Stort värde har också kalkmålningarna från olika tider, inte minst de stridande kentaurerna i ringkammaren. Kalkmålningarna särskiljer sig också genom att de hör till de första som togs fram och därför bidrog till att bilda skola, både kring hur restaurering skulle gå till och för att skapa bilden av medeltida kalkmålningar på Gotland.

För Hemse kyrka är det dock två företeelser som stiger fram och som har betydelse, inte bara ur ett gotländskt perspektiv, utan även nationellt och delvis även internationellt. Det ena är Hemse stavkyrka, det vill säga de väggplankor som påträffades 1896 återanvända som golv i stenkyrkan. Delarna utgör den bäst bevarade återstoden av landets många medeltida stavkyrkor, vid sidan av den ännu stående men långt yngre Hedareds stavkyrka i Västergötland. Förutom att ge viktiga bidrag till kunskap hur denna kategori av kyrkobyggnader sett ut har resterna också starkt präglat många rekonstruktioner av hur man antagit att äldre träkyrkor varit utformade och på ornamentiken i brytningen mellan vikingatid och medeltid. De har även inspirerat 1900-talets arkitekter när de nyskapat träbyggnader och träinredningar. Fyndet av stavkyrkodelarna torde också starkt ha ökat uppmärksamheten på äldre material som revs ut vid restaureringar för att se om det bestod av återanvända byggnadsrester.

Det andra är triumfkrucifixet från 1100-talets senare del som ingår i en till kvaliteten i utförande och konstnärlig gestaltning högt värderad krets tidigmedeltida träskulptur, varav Viklaumadonnan på Statens Historiska Museum kanske är det mest kända föremålet. Hemsekrucifixet har en ovanligt välbevarad ursprunglig färgsättning vilket såväl gäller corpus som korset. Triumfkrucifixet i Hemse återfinns i mycket litteratur om romansk konst, om träskulptur och om kyrklig konst på Gotland. Därtill är det ännu i bruk i den kyrka det är anskaffat för.

Andra kulturhistoriska värden är bland annat de målade inskrifter som finns på ringkammarens norra vägg och i koret, den senare med runinskrift. Dopfunten har en ovanligt rikt utformad cuppa av ett slag, med gotiska bågmotiv, som inte är vanliga, samt en äldre fot med ovanliga motiv. Nummertavlan från 1700-talet har fint skuren ornamentik. Predikstolen är av en ovanlig kombination av senbarock och tidig nyklassicism med en ovanligt utformad ryggpanel. Kyrkan har en rik uppsättning av textilier samt i tornet en kulturhistoriskt värdefull senmedeltida klocka.

Av stort värde för kyrkans karaktär är den sparsmakade och ljusa prägel som rummet behållit sedan Olle Karths modernistiska restaurering i början av 1960-talet, även om den gick hårt åt kyrkorummets tidigare 1890-talskaraktär, vilken i sin tur kraftigt hade ändrat rummets utseende. Kyrkans 1800- och 1900-talsrestaureringarna blir på så sätt skolexempel på tidens karaktäristiska omvandlingar av historiska kyrkorum. Restaureringen visar också avtryck av 1950-talets ökade liturgiska medvetenhet med öppning mitt på altarringen, för att inte bryta processionsriktningen till altaret, samt att kyrkbänkarna är försedda med anordning för knäfall.

Kyrkogården

Hemse kyrkogård tillhör Gotlands större kyrkogårdar efter flera utvidgningar, den senaste under 1990-talet. Det reflekterar ett kontinuerligt växande behov av gravplatser i samband med sockens expansion och befolkningsökning.

Kyrkogården är tidstypiskt utformad och karaktäristisk för mera stadsanknutna kyrkogårdar. Kring kyrkan ligger äldre gravvårdar oregelbundet placerade. I de utvidgade delarna finns raka gångar, avgränsade kvarter, och gravvårdar i linjära rader med lägre höjd

En välbevarad trädkrans med äldre träd omger kyrkogården. I den nordvästra delen finns äldre trädrader och solitära träd. Träden bidrar till en lummighet och rumskänsla.

Utvidgningarna har skapat en avläsbar anläggning som visar på förändringar inom gravskick och kyrkogårdsarkitektur. Den äldre delen har bevarat sin karaktär med tidstypiskt gravskick från påkostade och monumentala gravvårdar till mera blygsamt och enhetligt gestaltade gravvårdar.

De yngre delarna, indelad i kvarter avgränsade av häckar har en gestaltning typisk för 1900-talet. Här finns en möjlighet att följa hur gravvårdarnas utformning har förändrats under 1900-talet; från mer klassicistisk, till likformigt låg och rektangulär vid mitten av 1900-talet, till mer individuell under slutet av 1900-talet och 2000-talet.

Kyrkogården speglar människors liv och samhällets förändringar, traditioner och ideal. Eftersom kyrkogården har en lång kontinuitet finns ett antal äldre gravvårdar med innehållsrika inskriptioner som berättar om de människor som är knutna till Hemse socken. Gravarna finns framför allt söder om kyrkan. 32 av gravvårdarna samt en bildsten på kyrkogården anges som kulturhistoriskt värdefulla i kyrkogårdsinventeringen 1996. Vid en uppföljande inventering 2017 utpekades 61 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Hemse kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla* (2014) vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Hemse kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
ca 1100-50	Stavkyrka på platsen varav rester bevarats, rekonstruerade i SHM.	GK, SvK
s. 1100-tal	Triumfkrucifixet.	GK, SvK
	Dopfuntsfoten.	SvK
t. 1200-tal	Absidkoret och långhuset uppfördes (SvK anger att koret påbörjades ”vid 1100-talets slut” och att koret uppfördes ”under 1200-talets förra hälft”).	GK, SvK
ca 1250-1300	Tornet uppfördes (SvK anger ”1200-talets mitt”).	GK, SvK
	Muralmålningar på tornets N vägg.	
o. 1300	S tornportalen sattes in, S långhusportalen flyttades till N sidan av tornet och kyrkorummet välvdes.	SvK
1200-talet	V stigluckan uppfördes.	SvK
1300-talet	Muralmålningar koret och absiden.	GK, SvK
	Dopfunts cuppa.	
1459	Gravsten i korgolvet över Bot-... från Ocksarve(?).	SvK
o. 1400-50	Kyrkklockan (av ”die Apengeter”).	GK, SvK, GKR
o. 1450	Muralmålningar i tornet och långhuset av ”Passionsmästaren” (SvK anger ”1400-talets senare hälft”).	GK, SvK
Medeltid	Gravsten i korgolvet över Aimund.	SvK
1683	Korbänk (skärm bevarad i SHM).	SvK
1693	Altarpall (=bekännelsepallen?).	SvK
1699	Altaruppsatsen av sandsten från Burgsvik.	GK, SvK
s. 1600-tal	Låg falar på samtliga takfall.	SvK
1705	Inskrift på triumfbågsväggen (foto).	SvK
1708	Ny tornhuv byggdes sannolikt (årtal i äldre vindflöjel).	SvK
1725	Några nya bänkar tillverkades.	SvK
1729	Altaruppsatsen målades.	SvK
1732	Ett sakristiskrank i koret målades.	SvK
o. 1750	Nummertavla, sannolikt tillverkad av Johan Hernell.	SvK
1754	Tornhuven reparerades.	SvK
1767	Timsten (solar) uppsattes på kyrkogården.	SvK
1768	Predikstolen uppsattes och målades. Den tillverkades av snickaren Olof Westberg och målades av Magnus Möller. Den tidigare predikstolen såldes. Hålet in triumfbågsmuren togs upp. Åtta bänkar, bekännelsepallen och sannolikt även dopfunten målades av Magnus Möller.	GK SvK
1775	Några nya bänkar tillverkades.	SvK
1795	Tornhuven reparerades.	SvK
s. 1700-tal	En materialbod uppsattes invid långhusets N mur (trol.).	SvK
1700-tal	Draperimålningar i absiden och kring predikstolen, möjligen utförda 1705 vilket är ett årtal som stod ovan triumfbågen (foto SvK).	SvK
o. 1800	Ljuskrona av mässing (i tornbågen).	SvK

[illegible]

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1905	Utvidgning av kyrkogården åt Ö.	SvK
1913	Ytterligare utvidgning av kyrkogården åt Ö.	SvK
1914	Orgel, byggd 1912 av Åkerman & Lund skänkt till kyrkan av järnhandlare Otto Svahn.	SvK
1925	Tornhuven reparerades. Elektrisk uppvärmning installerades.	SvK
1935	Lades nytt spåntak.	SvK
1938	Taken belades med tvåkupigt tegel.	SvK
1941	Ett begravningskapell uppfördes i kyrkogårdens SÖ hörn efter ritning av arkitekt H. du Rietz.	SvK
1944	Den S stigluckan rekonstruerades efter ritning av dåvarande amanuensen Gunnar Svahnström, Visby.	SvK
1951	Kyrkogården utvidgad åt N och O. En materialbod uppfördes efter ritning av arkitekt Olle Karth, Visby.	SvK
1958	Triumfkrucifixets ursprungliga färg togs fram av konservator Erik Olsson, Sanda.	SvK
1960	Yttre restaurering.	SvK
	Fasaderna putsades och kalkades. Korfönstrets ungefärliga proportioner återställdes.	SvK
	Tornhuvens brädklädsel byttes ut.	SvK
	El-ringning.	GKR
1962-63	Restaurering efter förslag av arkitekt Olle Karth, Visby, varvid 1896 års restaurering utplånades:	GK, SvK
	Muralmålningarna rengjordes från övermålningar, kompletteringar och nytillkomna målningar från 1896 av Erik Olsson, Sanda.	SvK
	Predikstolens och altarpopsatsens ursprungliga färger togs fram.	SvK
	Ny golvbeläggning av kalksten i kyrkorummet, golvet i långhuset höjdes.	SvK
	Nya bänkar (tillverkade av Nils Lundgren, Levide) och nytt altarskrank.	SvK
	Altarbordets puts avlägsnades.	SvK
	Dopfunten flyttades till långhuset NÖ hörn.	SvK
	El-värmesystemet förnyades.	SvK
	Nytt portblad i N tornportalen.	SvK
	Nya kolonnetter av kalksten i ljudgluggarna.	SvK
	Orgel byggd av Th. Frobenius & Sønner, Lyngby, Danmark.	ISO, SvK
o. 1980	Anlades en minneslund.	muntl.
1982	Ramp för att underlätta tillgängligheten i norra tornportalen.	GF
1998	Bänkarna målades.	GF
1999	Ändring av minneslund. Ombyggnad av textilskåp.	ATA
2005	Utvändig restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, entreprenör NärBygg:	GF
	Taken lades delvis om, skadat virke byttes och träkonstruktionerna på vindarna sanerades från skadedjur och ing. Daniel Werkelin kontrollerade stödbenens knutpunkter i tornhuven. Stegar och vilplan i tornet byggdes samt landgångar	

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
2005	på kor- och långhusvindarna. Klockdäcket rengjordes och plåttäckningen tätades med tätningsmassa. KC-putsen på tornet reparerades och fasaderna putslagades med kalkbruk, Fasaderna avfärgades. Huggen sten i ljudgluggarna konserverades av stenkonservator Karl-Gustaf Eliasson, Stenkultur. Ljudgluggarnas solbänkar avtäcktes med falar som tjärades. Fönstren rengjordes och trasiga rutor byttes. Fogarna i tornportalens trapp lagades med KC-bruk. Dörr i tornet av spån byttes mot dörr av massivt trä. Åskskyddet byttes och sakristians hängrännor och stuprör anslöts till systemet. Automatiken till kyrkklockornas el-ringning sågs över, belysningen på vindarna och tornhuven kompletterades och en ny högtalare av linjekälla typ. Stigluckorna renoverades; fasadputsen lagades och avfärgades vit med kalkfärg och faltaken och allt synligt trä tjärades. Byttes altarskranket från 1960-talet ut mot ett nytt av Gotlandsbyggen AB. Altaruppsatsen av sandsten rekonstruerades av K-G Eliasson, Stenkultur AB som också gjorde konserveringsarbeten på dopfunten. Stenkultur i Stockholm AB konserverade 6 gravvårdar.	
2006	Portalerna konserverades av stenkonservator K-G Eliasson. Orgeln sanerades från mögel av T. Svenske.	ATA GF GF
2008	Restaurering av gjutjärnstaket. Entreprenör Gotlandsbyggen och smeden Sven Johansson.	GM
2008	Konservering av gravhällar under skyddstak. Ansvarig entreprenör Stenkultur i Stockholm AB.	GM
2008	Restaurering av ljusredskap, ljuskronor, ljusstakar mm. Ansvarig entreprenör Dahlströms Metallgjuteri AB.	GM
2009	Konservering av psalmnummertavla och tavelbock. Ansvarig entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
2009	Återställande av kalkstenssockel under gjutjärnstaketet.	GM
2011	Konservering av muralt måleri. Ansvarig entreprenör Byggnadshyttan och konservator Marianne Gustavsson-Belzacq.	GM
2012	Konservering av lösa föremål. De tre tavlorna har konserverats och rengjorts. Bekännelsepallen har frilagts från gul fernissa och den ursprungliga blå färgen har frilagts.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
GF (GM)	Gotlands fornsal (Gotlands Museum).
GK	Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
Inskr.	inskrift i kyrkan
Muntl.	Muntlig uppgift från församlingen.
o.	omkring

s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
Strelow	Nilssön Strelow, H., Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges kyrkor 131, Gotland VI:3 (1969).
t.	tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalken (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA* (*Antikvarisk-topografiska arkivet*), Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM* (*Statens Historiska Museer*), Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Handlingar i Läns museet Gotlands fornsals arkiv, Visby
 Inventering av inventarierna i Hemse kyrka 2005, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.
 Inventering av Hemse kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Torsten Gislestam, Gotlands fornsal.
 Inventering av Hemse kyrkogård, utförd 2017 av Gotlands Museum.
 Program för utvändiga reparationsarbeten på Hemse kyrka, arkitekt Jan Utas 2002.
 Trädvårdsplan Hemse kyrka 2008. Eva Selin, Gotlands Museum.
 Vård- och underhållsplan Hemse kyrka 2007. Arkitekt Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Brunius, C. G., 1866. Gotlands konsthistoria III.
 Bråthen, A., Dated wood from Gotland and the diocese of Skara. Højbjerg och Trollhättan 1995.
 Bråthen, A., "Kommentar till Thomas Bartholins artikel om dendrokronologins tillförlitlighet", i *Fornvännen* 93 (1998).
 Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.
 Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
 Lagerlöf, E. 1969. Sveriges kyrkor Gotland. Hemse kyrkor
 Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
 Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
 Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
 Öhrman, R., Sockenmagasin på Gotland, Gotländskt Arkiv 1990.

Kartor

Skattdägningskarta Hemse sn, 1753. Lantmäteristyrelsen H 48-1:1.
 Laga skiftes karta, Arges nr 1, 1897. Lantmäteristyrelsen H 48-2:2.